

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि.नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs.mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

वर्गणीदारांस सूचना.

अवश्य लक्ष देणें.

 वि० वि०. यापुढें काव्येतिहास-संग्रहासंबंधानें पत्रव्यवहार, मनीआर्डरी वगैरे पाठविणें त्या, म्यानेजर काव्येतिहास-संग्रह आली-बाग जि० कुलाबा या पत्त्यावर पाठवाव्या. हे विनंती.

काव्येतिहास-संग्रह-व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

धाकटे शाहूराजे यांचें चरित्र.....	९७-१०४
नागपूरकर भोंसल्यांची बखर.....	९७-१०४
पत्रें, यादि वगैरे	१९३-२००

मराठी कविता.

मोरोपंतकविकृत प्रकरणें, भाग २ रा-

कुशलवोपाख्यान-प्रल्हादविजय

संस्कृत काव्यें.

युवराजकविकृत-रामचरितं

मुकाबला करून लढाई होऊन शिंदे अलीजाबहादर शिकस्त जहाले. ते आज्ञेच्याचा घाट उतरून उत्तरेस पळीकडे गेले. पाठीमागे इंग्रजबहादर यांची पलटणे पाठलागास आली. तेव्हां बराड प्रांती कूच दरकूच फिरू लागले. नंतर पौषमासी दुसरी लढाई सेनासाहेबसुभा रघोजी भोंसले यांचे भाऊ सेनाधुरंधर मन्या बापू यांची व इंग्रज बाहदर यांची जहाली. सेनाधुरंधर शिकस्त जहाले. ते गाईलगाडाकडे गेले. शिंदे अलीजाबहादर बनारपूरचे रोंखे आले. नंतर गाईलगाडावर इंग्रजबहादर यांची पलटणे जाऊन किल्ला घेतला. नंतर शिंदे अलीजाबहादर यांजकडील तहाचे बोलणे इंग्रजबहादर यांजकडे लागले. त्यावरून तह ठरून इंग्रजबहादर यांजकडील साहेब शिंदे यांचे लष्करांत मालगुराडचे मुक्कामी दाखल जहाले. नंतर शिंदे अलीजाबहादर यांस मेजवानी साहेबांनी केली. ते समयी चतुरसिंग राजे यांस कंठी शीरपेंच पोषाख दिल्या. नंतर बराणपूरचे मुक्कामी फाल्गुन अखेर आठ महिने होते. तो शिंदे यांणी पेशजी महाराज छत्रपाति स्वामी यांस करार केला होता तो घडावा, यास्तव बोलून पाहिले. परंतु ते समयी खानदेशची व बराडची रयत उठोन लष्करांत शिरली. व शेराची धारण जहाली. शिंदे आपले सरदारीचे फिकीरीत दिसो लागले. तेव्हां राजे यांणी नागपुरास जाण्याचे ठरावून अधिक चैत्र मासी शिंदे अलीजाबहादर यांचा निरोप घेतला. खानगीचा बहुमान खांशांस कंठी व शीरपेंच व पोषाख व खेरीज मंडळीस पोषाख दिले. व वाटखर्च दहा हजार रुपये घेऊन निरोप जहाला.

नंतर चारशे स्वारांनिशी कूच करून नागपुरास गेले. बर्षेवर सर्वत्रांचा मुक्काम होऊन पुढे बापू फडणीस व डबीर यांस नागपुरास सेनासाहेब यांस पत्र देऊन खाना केले. ते चैत्र शु॥ सप्तमीस सोमाजी मोहीते यांचे विद्यमाने सेनासाहेब सुभा यांची भेट घेऊन पत्रे दिली. पत्रे वाचून दुसरे दिवशी फडणीस यांशी सेना साहेब यांचे बोलणे होऊन विचार करून कूच करून यावयास सांगितले. नंतर नागपुरास आले. सेनाधुरंधर व सेनासाहेबसुभा यांचे पुत्र बाळासाहेब पुढे एक कोश येऊन भेट घेतली. स्वारी समागर्भे राजे यांस घेऊन वाड्यांत गेले. बैठक जहाली. सर्वत्रांस विडे होऊन गोटास जाणियास निरोप दिला. व वाडा रहावयास देविला. नंतर सेनाधुरंधर यांचे पुत्र आपा साहेब यांचे लमाचा समारंभ होऊ लागला. ते समयी सेनासाहेब सुभा व सेनाधुरंधर यांस मंडळीसुद्धा गडगनेर वाड्यांत करून

* ह्या असईच्या लढाईत चतुरसिंग यांणी ज्यांनी झपाट्याचा हल्ला केला त्यांत हा पुष्कळ पराक्रम केला. ७२ वे पळटणीवर प्रमुख होता.

पोषाख सर्व मंडळीस दिव्हे. नंतर मातोश्री चिमाबाई साहेब व समस्त बायका मंडळीस मेजवानी राजे यांणी प्रथम पोषाख सुद्धा केली. तेथें दहा महिने मुक्काम होता. सेनासाहेब यांणी दरमहा खर्च पंधरा हजार रुपयांची नेमणूक मान पान सत्कार बहुमान यथास्थित चालविला. पुढें माघमासी शिंदे यांजकडून सागरच्या मुक्कामाहून रुमांगद राजे भोंसलें मुंगीकर राजे यांस बोलवण्याची पत्रें, व वाटखर्चाची वरात पंचवीस हजारांची, बाळाजी येशवंत वकील निसवत शिंदे नागपूर यांजवर घेऊन आले. त्याजवरून सेनासाहेब यांचा निरोप बहुमान घेऊन निघाले. व सेनाधुरंधर यांणीही पोषाख व बहुमान व घोडी देऊन आपली फौज दोन हजार स्वाधीन करून दिव्ही. नंतर कूच करून मजल दरमजल जबलपुरावर दाखल जहाले. तेथून सागरचा मुक्काम करून रायगडास आले. करीम पेंढारी याची भेट होऊन, तेथून मजल दरमजल कोठ्यावरून चमेली नदीवर शिंदे अलीजाबहादर व येशवंतराव † होळकर नसरतजंग अलीजाबहादर यांचा मुक्काम फौज सुद्धा होता. तेथें वैशाख अखेरीस आले. अलीजाबहादर गोटास सखाराम सर्जेराव घाटगे वगैरे मंडळी सुद्धा आले. सर्वांच्या भेटी नहाल्या. अलीजाबहादर यांस पोषाख जहाले. नंतर आठ दहा दिवसांनी येशवंतराव होळकर जातोनिशीं राजे यांचे गोटास येऊन बोलून भेटून गेले. त्याजवर आषाढमासी सन सीत मयातिनांत सर्जेराव * बापू शिंदे यांजपासून निरोप घेऊन होळकर यांजकडे गेले. ते समयी चतुरसिंग राजे यांचे बोलणे सर्जेराव यांजपाशीं पडलें कीं, तुम्ही बानवडीचे मुक्कामी असतां महाराज छत्रपति यांस करार काय होता तो तुमचे ध्यानांतच असेल. आम्ही महाराज स्वामीचे सेवेकरितां हा देश पाहिला. सर्जेराव यांणी उत्तर केलें कीं, तें कार्य आमचे जिम्मेस आहे. तुम्ही आम्ही समागमें राहून जें करणें तें करूं. असें बोलून चतुरसिंग राजे यांचे कूच करावयाचे ठरून गेले. नंतर राजे यांचे कूच होळकर यांजकडे गेले. त्यास समागमें घेऊन अजमेरेचे मुक्कामास आले. सर्जेराव यांस होळकर यांणी निरोप देऊन पुष्करचे मुक्कामास आले. तेथें होळकर यांसि व चतुरसिंग यांसि हजेरी देण्याचे शिरस्त्यामुळे कांहीं बोलण्याचा तट पडला. तेन्हां राजे यांचा मुक्काम जहाला. होळकर यांचे कूच होऊन मजल दरमजल लाहुराकडे गेले. चतुरसिंग राजे यांचा मुक्काम अजमेरास आला. तेथें

† बा वेलीं होळकर व शिंदे यांचा स्नेह होऊन इंग्रजांवर स्वारी करण्याचें घाटत होतें. पण तो बेत सिद्धीस गेला नाहीं.

* बा वेलीं सर्जेराव व शिंदे यांचा

बेबनाव झाला होता.

१६. पुष्कर तीर्थ फार जुनाठ व प्रसिद्ध आहे. येथें ब्रह्मदेवाचें वैशाल्य आहे. जयापा शिंदे यांची छत्रीही आहे.

लीक साहेब इंग्रज बहादर यांजकडे बोलण्यास बापू फडणीस व डबीर यांस पालखी सरंजाम देऊन रवाना केले, ते कृष्णगडास येऊन तेथून जयपुरास आले. तेथे राय रतनमल राजे जगतसिंग जयपूरवाले यांचे दिवाण, यांस सातारियाचे महाराजांचे चाकर असे समजल्यावर खरेपणाची चौकशी करावयाकरितां वंशावळ पुसावयास कारकून पाठविला. तेव्हां जे माहीत होते ते सांगितले. मूळ पुरुष मालोजी बिठोजी भोसले, यांचे पुत्र शहाजी महाराज, यांचे पुत्र शिवाजी महाराज, त्यांचे पुत्र संभाजी महाराज, व दुसरे राजाराम साहेब, त्यांचा वंश करवीरची गादी, संभाजी महाराज त्यांचे शाहू महाराज, त्यांचे रामराजे महाराज, त्यांचे शाहू महाराज ते राज्यावर हल्लीं आहेत. येणेंप्रमाणें बोलणें नहाल्यावर त्यांनीं भेटीस बोलावणें पाठवून भेट जहाली. वाटखर्चीस दोनशें रुपये व मार्गाचा बंदोबस्त करून दिव्हा. तेथून निघोन कुंभेरीवरून मथुरेस गेले. तेथून अंतरवेदीतून यमुना उतरून दिल्लीस गेले. लाहूरसराईत राहिले. नंतर हरसुकराय जैन मातबर साहुकार दिल्लीत होते. त्यांचे विदामणें लीक साहेब व मालकन साहेब इंग्रज बहादर यांची भेट होऊन राजे यांचे पत्राची पैली साहेबांस दिली. ते समयी होळकराचा तह होऊन लीक साहेब दिल्लीस आले होते. वकिला वकीली बोलणें जालें. मालकन साहेब यांनीं उत्तर सांगितलें कीं, दक्षिणच्या राज्य प्रकरणीं बाजीराव साहेब यांचा व कंपनी सरकारचा तह आहे. त्यापेक्षां फलकत्यास तुम्ही आल्यास गोवरनर साहेबयांचे विचारें करून उत्तर देतील. आम्हांपासून कोणताही रुकार दावयास येत नाही. तेव्हां लीकसाहेब यांचे समागमें फलकत्यास जावें असें मनांत होते. परंतु जाला मजकूर चतुरसिंग राजे यांस † समजावून नंतर जावें याकरितां पत्राचें उत्तर व वाटखर्च व निरोप साहेब यांजपासून घेऊन रईसकत जाले. तेथून रोतलामचे मुक्कामी लीक साहेब इंग्रजांचा तह होऊन होळकर माघारे धेत [होते तेव्हा] होळकर यांचे फौजेत फडणीस व डबीर दाखल जहाले. तेथून फौजे समागमें जयपूर प्रांती आले ते समयी होळकर राजे जगतसिंग जयपूरवाले यांजपाशीं सोळा वर्षांचे खंडणीचा ऐवज मागूं लागले. यामुळे जयपूरवाले यांनींही आपले किल्याचा व फौजेची बंदोबस्ती करून लढाईस उभे राहिले. तेव्हां होळकर यांनीं दरोबस्त प्रांताच्या खंडण्या करितां मुकाम करून जयपुरास शह दिव्हा. तो चतुरसिंग राजे यांकडील पठाण रामपूरवाले वगैरे चाकरीस ठेविले

१७. सराई=धर्मशाळा. लाहुरास जाण्याच्या रस्त्यावरील म्हणून 'लाहूर सराई'.
† बाबरून दिल्लीस बापू फडणीस वगैरे

गेले होते खांस गेले नव्हते असें दिसतें.
१८. एसकत करणें=निरोप देणें, रजा देणें.

होते, त्यांचे चाकरीचे तलबेचा ऐवज देणे होता. त्याविषयी मीरखान नबाब याणी पठाणाचा अभिमान धरून फडणीस व डबीर यांस अटकाव केला. यामुळे मीरखान याजवळ जगदेवराव यास फडणीस याणी जामीन देऊन बापू फडणीस अजमेरीस येऊन राजे यांचे कूच करवून होळकर यांचे फौजेत घेऊन गेले. गोटांत होळकर येऊन राजे यांच्या भेटी जहालया. पुढे होळकर यांकडे दरोबस्त पठाण हैदराबादवाले, व रामपूरवाले अंतरवेदीतील याणी धरणे देऊन तलबेचा ऐवज आठरा लक्ष रुपये, याकरितां खंडेरीव होळकर ओलीस घेऊन मुदतीचा करार ठराविला. यामुळे होळकर याणी जयपूर प्रांतांत काही फौज ठेवून तेथून सन सबां मयतिनांत आषाढ मासी पुष्करास आले. बरोबर राजे चतुरसिंग होते. पुढे श्रावण मासी राजे मानसिंग जोतपूरवाले होळकराचे भेटीकरितां पांच हजार फौजेनिशी पुष्कराचे मुक्कामास आले. होळकर सामोरे जाऊन भेटी जहालया. राजे मानसिंग यांचे डेन्यास होळकर गेले. बाहेर हत्तीवर चतुरसिंग राजे होते तेव्हां आपा चिटणीस निसवत सर्जेराव घाटगे यांस राजे यांस बोलावून आणावयाकरितां होळकर याणी पाठविले. नंतर राजे यांची स्वारी अंबारीतून उतरून डेन्यांत गेले. समागमें बापू फडणीस मात्र होते. आंत जातांच सर्वांची ताजीम होऊन राजे मानसिंग व होळकर याणी आपले मध्ये बैठकीचे गादीवर राजे यांस बोलावून सर्जेराव बापू वंगरे मंडळी गादी सोडून बसले होते, त्यांस राजे मानसिंग याणी सर्जेराव बापूस विचारले हे कोण ? त्याणी सांगितले की, दक्षणेचे राज्याचे धनी सातारियाचे महाराज छत्रपती त्यांचे धाकटे बंधू. इतके बोलल्यानंतर अत्तर, गुलाब व पोषाख विडे होऊन निघाले. होळकर यां समागमें राजे आपल्या डेन्यास आले. नंतर विजया दशमीस तेथून होळकर कूच करून शाहापूरावर आले. तेथे पठाण अंतरवेदीतील रामपूरवाले यांचे तलबेचा ऐवज चतुरसिंग राजे याणी देणे होता तो होळकर यांकडून देववून मार्गशीर्ष मासी निरोप घेऊन जयपुराकडे निघाले. ते सांगोनेर जयपुराजक मुक्काम करून पुढे बापू फडणीस व डब्यास डबीर यांस सरंजाम देऊन जयपुरास पाठविले. तेथे यशवंतराव बाबाजी पाटणकर हे सर्जेराव यांकडून बकिलीस होते. त्यांची भेट घेऊन त्याणी राजे जगतसिंग जयपूरवाले राजे यांचे कानावर घातले व नबाब बाजतखान पठाण रामपूरवाले दोन हजार फौजेचे सरदार होळकराकडून चाकरी सोडून जयपुरास आले होते, त्यांची

११. खंडेराव होळकर हा पुणे येथे पुत्र, हा यशवंतरायापाशीं असे. मारला गेलेल्या मल्हाराव होळकराचा

भेट जाली. याणीं शिवलाल बक्षी कुंवरजी यांसि बोलून राजे जयपूरवाले यांचे कानावर घालून चतुरसिंग राजे यांचे कूच करून येण्याविशीं सांगितलें. त्याजवरून राजे यांचे कूच होऊन बाजतखान नबाबाचे फौजेनजीक येऊन मुक्काम केला. तो जयपूरवाले जोतपूरचे मोहीमेस बाहेर फौजे सुद्धां निघाले. तेव्हां राजे यांचे भेटीचा बेत पाटणकर व भास्कर भाऊ नि। होळकर यांस जयपूरवाले याणीं पुसलें, त्याणीं शिंदे होळकर यांजकडे भेटीचा संजाम होतो तसा सांगितला. व सातारियाची माहितगारी सांगणें ती त्याणीं सांगितली. त्याजवरून फौजे बाहेर एक कोशावर डेरा दिव्हा. तेथें गादी बैठकीची जयपूरवाले याणीं ठेविली. डेन्यांत उभयतांच्या भेटी नव्हाल्या. नंतर जगतसिंग राजे याणीं चतुरसिंग राजे यांस हातीं धरून आपण व ते एका मसलतीचे गादीवर बसले. वरकड मंडळी बाजतखान नबाब सुद्धां खाली बसले. आराम मिजासीचीं बोलणीं होऊन विडे व पोषाख नव्हाले. नंतर जयपूरवाले आपले डेन्यास गेले. व चतुरसिंग राजे आपल्या गोटांस आले. पुढे जयपूरवाले यांचे कूच होऊन जोतपुरावर चढाई करून राजवाडे यांसि लढाई देऊन जयपूरवाल्यांची फत्ते होऊन जोतपुरास मुक्काम गेला. तेथें चार महिने मुक्काम होता. पुढे उदेपुराहून राणाजीचीं पत्रे चतुरसिंग यांस आलीं. यावरून सन सबां अखेरीस ज्येष्ठमासी बापू फडणीस व व्यासराव छवीर यांस राणाजीं कडे खाना केलें. ते पालीवरून देवगाड मदारी याच्या घाटानें नायद्वारी जाऊन तेथून एकलिंग स्वयंभू स्थान श्रीसांबाचें, तेथें संस्थानिक संन्यासी स्वामी आहेत त्यांस तख्त व मोरचेल आहे. उदेपूरचें राज्य सांबाचें, तेथील दिवाण राणाजी म्हणवितात. यास्तव भगवें निशोण राणाजीचें आहे. उदेपुरापासून बारा कोशावर आहे. तेथें नागपंचमी जाली. तेथून दुसरे दिवशीं देवदर्शन, स्वामीचें दर्शन घेऊन उदेपुरास गेले. तेथें सांप्रदाय पहातां ब्राह्मणांनीं राणाजींस मुजरा करावयाची चाल नाहीं. यास्तव नारळ देऊन दर्शन घेतलें^{२१}.

२०. शिंदे, होळकर, नागपूरकर भोंसले, जोधपूर, जयपूर या सर्वां सरदार व राजे लोकांच्या पदरीं चतुरसिंग नौकरीस राहिला होता. इंग्रजांकडेही त्याणें प्रयत्न केल्याचें वर आलेंच आहे. गायकवाडांकडेही प्रयत्न केला. अशा नौकरींत संधि सांपडल्यास सातारकर महाराज यांस मुक्त करावें किंवा आपणास कांहीं संजाम दक्षिणेंत मिळवावा हा त्याचा मूळ हेतु होता. बाजीराव व त्रिविक्रम जे त्याचे दु-

स्मान होते.

२१. शिवाजीचें घराणें उदेपूर घराण्यापासून उद्भवलें त्यांचेही निशाण भगवेंच झालें.

२२. ब्राह्मणांनीं राजे लोकांस मुजरा करण्याची चाल मुसलमानां राज्यापासून पडली असावी. उदेपूरची आशीर्वादात्मक नारिकेलफल अर्पण करण्याची चाल पूर्वीची होय.

सातारियातली माहीतगारी ते जणूनच आहेत, यास्तव छत्रपति यांची वंशावळ त्याणीं विचारली नाही. पैश्या, सरंजाम चतुरसिंग राजे यांस करून देतो, आणि चतुरसिंग राजे यांस आणवोवें, असे म्हणत होते. परंतु तेथील विचार पहातां सोईचा दिसना. याजमुळे फान्हेजीराव गायकवाड यांचे सोबतीने निघोन मुगावणे व दर्यावतावरून मंदसरास येऊन उज्जनीस आले. तेथून रातगडचे मुक्कामी शिंदे अलीजाबहादर यांचे फौजेत आले. तेथे छत्रपति शाहू महाराज आबासाहेब यांस कैलासवास जहालियाचें वर्तमान सन समान मयातैनच्या अखेरीस आले. येविषयी अलीजाबहादर यांचे लष्करांत सखाराम चिंतामण जोशी बाजीराव पेशवे यांकडून वकीलीस होते त्यांची पत्रे आली. ती त्यांनीं दाखविली.

पुढे बाळासाहेब चतुरसिंग राजे यांचे पुत्र यांस पुण्यांत बाजीराव पंत प्रधान याणीं बंदोबस्तांत ठेविलें, हें वर्तमान समजलें. ते समयी चतुरसिंग राजे जोतपुराकडे होते. तेथून जयपूर प्रांती येऊन, नंतर सन तिसां मयातैनांत होळकर यांचे विद्यमानें कुंपणी सरकार यांकडे बोलणें करावें या निमित्तें पौषमासी भामपूरचें मुक्कामी होळकरांचे लष्करांत चतुरसिंग आले. तो येशवंतराव होळकर यांस भ्रांती जहाली. व बापू फडणीस शिंदे यांचे लष्करांत होते, ते चतुरसिंग राजे यांस भेटले. तेथे सविस्तर मजकूर सांगितला. नंतर कैलासवासी शाहूमहाराज यांचे पुत्र प्रतापसिंह महाराज छत्रपती यांस राज्याभिषेक होऊन बाजीराव प्रधान सातारियास जाऊन स्वामीची मर्जी संपादून प्रसन्नता करून घेतली, असे वर्तमान बहुतेक बोलू लागले, व पुण्याची वकीलांची पत्रे आली. त्याजवरून सर्वांचे विचारास आलें कीं, स्वामीचे आज्ञेवरून आजपर्यंत फिरलें. आतां महाराजांची मर्जी पेशवे याणीं प्रसन्न करून घेतली. त्या पेशां देशीं जावें. असे मनांत येऊन तेथून कूच करून निघाले ते उज्जनीस आले. धारेवरून जावयाकरितां बापू फडणीस यांस पुढे रवाना धारेस केलें. ते समयी सखाराम चिंमणाजी दिवाणजी धारेचे संस्थानचे बंदोबस्ताकरितां पंवार यांकडून होते. त्यांची भेट घेऊन धारेस येण्याचें ठराविलें. वाटखर्च व पोषाख घेऊन बापू फडणीस उज्जनीस येऊन राजे यांचें कूच होऊन धारेस गेले. सामोरे सर्व येऊन भेटीचा समारंभ होऊन मुक्कामास आले. तेव्हां दोनशें स्वार सरंजाम मराठे मंडळी मात्र होते. पठाण रुसकत जहाले होते. सन आशेर मयातैनांत धारेस आषाढमासी आले. पुढे दिवाणजी याणीं पंवार यांचे दौलतीच्या

बंदोबस्ताचे कारणास्तव सन आशेर व इहीवे होन सालें राहून घेतलें. कारण जे, इंदुरास येशवंतराव होळकर फौजे सुद्धा आले होते, ते माघोर धारेवर येऊन खंडणी मागवण्याकरतां कैमे वृद्धा दोन कोशावर मुक्काम करावयास उभे राहिले. तेव्हां राजे चतुरसिंग आपले पतकानिशी तयार होऊन पुढें गेले. या मुळें एक प्रहरभर तट पडला. नंतर भगवंतसिंग बैस होळकर याजकडून मध्यस्तीस येऊन होळकर यांची समजूत दाहा हजार रुपये भेट धारवाले यांणीं द्यावयाची ठरवून फौजेचा मुक्काम पुढें गेला. नंतर रामचंद्रराव पंवार धारवाले आठ वर्षांचे होते. संस्थानचे दौलतीचे खावंद मैनाबाई पंवार यांचे पुत्र यास एक दोन दिवस बे आरामी होऊन वारले. त्याच वर्षांत संस्थानास धणी पाहिजेत यास्तव मैनाबाई पंवार यांणीं दत्तपुत्र घ्यावयाचा निश्चय चतुरसिंग राजे यांचे विचारें ठरवून त्यांचे बहीणीचा पुत्र आठ दहा वर्षांचा होता, तो दत्तविधान करून घेतला. त्याचेंही नांव रामचंद्रराव ठेविलें. ते समयी राजे चतुरसिंग राजे यांची स्वारी मंडळी सुद्धा थोरेच किल्यास जाऊन रामचंद्रराव यांस वस्त्रे पोषाक दिहा. त्यांणीं राजे यांस मंडळी सुद्धा पोषाक दिले. नंतर गोटास धोरेंत माले. पुढें सखाराम हुरी पंढरपूरकर काशी करून धोरेंत आले. त्यांणीं त्रिंबकजी हेंगळे यांचे बोलणें सविस्तर सांगितलें. ते समयी सातारियाचे किल्याचा बंदोबस्त त्रिंबकजी याजकडे होता. त्याचें सविस्तर सांगितलें. त्याजवरून त्रिंबकजीस पत्र चतुरसिंग राजे यांणीं लिहून दिलें कीं, “ तुझाकडे राजधानीचा बंदोबस्त आहे. तेव्हां आमचे बंदोबस्ताविशीं यश बाजीराव यांसि बोलोन घ्यावें.” असें पत्र लिहून दिलें. पुढें सखाराम दिवाणजी यांचा काल धोरेंत जहाला. नंतर धारकर पंवार यांचे दौलतीचे बखेडे होते ते चार महीने राहून सुरळीत झाल्यावर तेथोन कूच करून श्रावणमासी बडोद्यास चतुरसिंग राजे आले. तेथें गंगीधरशास्त्री यांची बापू फडणीस यांणीं भेट घेऊन सविस्तर बोलवयाचें तें बोलले. व तेथील साहेब ईम्रज बहान्नर यांसही चतुरसिंग राजे यांचीं पत्रे दिलीं. चतुरसिंग राजे यांचा मुक्काम बडोद्यांत राहून, पुढें बापू फडणीस यांस रवाना करून ठरून आल्यानंतर कूच करून पुण्यास जाऊं असें शास्त्री यांसि बोलले. त्यांणीं उत्तर सांगितलें कीं, आम्ही साहेबांचे कानावर घालून हुकूम होईल तो तुझास सांगूं. नंतर दुसरे दिवशीं शास्त्री यांणीं फडणीस यांस बोलवून नेऊन सांगितलें कीं, तुमचे राहणेंमुळें बाजीराव यांचा व आमचा द्वेष वाढला. यास्तव तुम्ही येथें राहूं नये. येथील सर्व

इंभ्रजाईतल्या खेरीज होत नाही. राजे याचा रुकार होण्याविशीं साहेबांचा रुकार येत नाही. त्या पक्षी फूच करून जावे. त्याजवरून कूच जहालें. छडोद्यांत होते तों पर्यंत खर्च शिताराम बोर्वा पांगों चालविला. शास्त्री कच्छ भूजचे स्वारीस गेले. चतुरसिंग राजे या समागमें मार्गाचे बंदोबस्ता करितां चपरासी माडवी संस्थानपर्यंत दिव्हा होता. तेथें आल्यावर माडवी संस्थानीक राजे यांची भेट होऊन राजे यांस मेजवानीचा पोषाख दिव्हा. तेथून कूच करून सोनगडचे बारीनें पिंपळनेर येथें आले, तेथून मौजे टेंगुरण प्रांत मुल्हेर येथें आले, तेथून त्रिंबकजी हुंगळे फौजसुद्धां मालेगांवास होते, तेथें पत्रें पाठविलीं. त्याचें उत्तर निखालस येण्याविशीं आलीं. तेव्हां मो ह र में त करून पुण्यास पत्रें रवाना करून मालेगांवचे मुक्कामास माघ वद्य द्वितीयेस सरंजामानिशीं आले. नदीचे उत्तरेस हुंगळे यांचा मुक्काम होता. नदीचे दक्षिणेस चतुरसिंग राजे यांचे मुक्कामास जागा दिव्ही. नंतर मेजवानी खर्चास ऐवज शाखभाजी व फॅरमास पाठविली. नंतर सहा घटका रात्रीस गोटाबाहेर खलबताची धडक केली. तेथें चतुरसिंग राजे व रघुनाथराव गुजर व बापू फडणीस व व्यापाजीराव हुंगळे चार असामी व खेरीज खिसमतगार सुद्धां तेथें जातांच एकाएकी घेरा घालून दगा जहाला. त्रिंबकजी समक्ष आला नाही. चतुरसिंग राजे यांस चार असामी सुद्धां मालेगांवचे किल्यांत नेऊन ठेविले. गोटा लुटून नेला. दोन महिन्यांनंतर वैशाख मासी बाजीराव साहेब पंत प्रधान नाशिकास गेले. तेथें राजे यांस मंडळी सुद्धां मोठे बंदोबस्तानें वाटेनें बेड्या घालून नेले. नाशिकास पोचल्यावर राजे यांस रायगडास रवाना केले. रघुनाथराव गुजर पालीच्या किल्यास रवाना केले. बापू फडणीस यांस जिविधन किल्यास पाठविले. गोपाळराव न्यायाधीश व बाजी व्यंकटेश व बापू जंगताप हवालदार व लाडखान व कुशाबा जामदार व कृष्णाजी जाधव खिजमतगार व चिटकोपंत यांस गोटास धरिले. यावर नाशिकापर्यंत बंदोबस्तांनीं आणोन जागोजाग पाठविले. त्यापैकी जे जे वारले ते बितपशील व राहिले ते आले त्यांची नांविनीशीः—

३. पुढें वारले तेः—

१. चतुरसिंग राजे रायगडावर होते तेथून कांगोरीवर मृत्यु पावले.

२५. गायकवाडाशीं इंभ्रजांचा तह पूर्वीच झाला होता.

२६. शिताराम आपाजी रावजी आपाजीचे बंधु. हे व गंगाधरशास्त्री असे दोघे

गायकवाडाचे राज्याचा कारभार करीत होते.

२७. सन इसवी १८१२.

२८. फरमास=फळफळावळीची भेट.

रंधरास वाचून दाखवावे, तों रुक्मनहौलाकडले वकील समागमें आनंदराव नामें गृहस्थ होता. त्याजकरतां तो बातमी वाटेतून मल्हारराव पागे याजबरोबर सेनाधुरंधराकडे पाठविली. आणि आपण असे हर्षयुक्त होऊन रुक्मनहौलाचे येथे येऊन बाहेरचे डेव्यांत बसले. हें वर्तमान त्याजला समजलें कीं, माहिपतराव आले. नबाब रुक्मनहौला खाना खात होते, तेथेंच यांजलाही बोलाविलें कीं, आपण येथेंच यावे, चिंता नाही. यांनीं उत्तर पाठविलें कीं, आपण स्वस्थ भोजन करावे, आम्ही येथे नीट बसलों आहोंत. हा निरोप ऐकून नबाब रुक्मनहौलांनीं सांगून पाठविलें कीं, तुम्हांस आमची शपथ आहे. तुम्हीं येथेंच यावे. मग नबाब रुक्मनहौला खाना खात होते तेथें गेले. जवळ बसविले, काहीं एक गोष्टी झाल्यानंतर सुभेदारानीं बोलण्यांत दर्शविलें कीं, “ ईश्वरी माया विचित्र आहे. घटकेत काय करतो हें लळत नाही. मनुष्यांनीं आपले ठिकाणीं अभिमानांत न रहावे, यांतच चांगलें आहे. हें ऐकून नबाबास चिंता जहाली कीं, याचा चेहरा हर्षयुक्त व भाषणें या रीतीचीं. तस्मात् काय विघ्न आहे हें समजत नाही, हें चिंतांत आणोन परच उद्धिग्न जहाले. तसेंच जेवण आटोपून एकांतास दुसरे डेव्यांत बसले. तेथे आणिकही विचारलें कीं, आपण असे उत्तर कां केले. तेव्हां सुभेदारानीं चेतांत विचार केला कीं, ही बातमी यांजला कळेलच, लपणार नाही. त्यापेक्षां आपण आधींच यांजला सांगावे. याजवरून बोलले कीं, पुण्यांत गारदी यांचा दंगा होऊन नारायणराव पेशवे मारले गेले. रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे यांची द्राही फिरली. ही बातमी मार्गांत तुमचे वकिला देखत आली. ते पाहून महाराजांकडे पाठविली. हें ऐकून रुक्मनहौलाचे होण निघोन गेले. सचित्त झाले. तेव्हां सुभेदारानीं कच्चें वर्तमान सांगितलें कीं, लक्ष्मणराव काशी व व्यंकटराव काशी तेथें वकिलावर माधोराव नारायणराव बल्लाळ यांजकडे असतां त्यांचा पक्ष साबाजी बोवाकडे व मुधोजी बोवांस ठिकाण लागूं नये, वरते शिंदेराव बरेकर वीस हजार फौजेनिशीं पारपत्यास पाठविले व खांसी स्वारी आपली आह्मां करतां अलजपुरास आले. हें सर्व झालें. सेनाधुरंधरास ठिकाणच नाही, तेव्हां सरकारची सूचना वकीलास हातीच. त्यांनीं दादासाहेबांची भेट घेऊन त्यांचीं खास दस्तुर शिक्क्याचीं पत्रे मुधोजीबोवा यांचे नांवाचीं आणिलीं जे, आमचें झाल्यास सर्व प्रकारे तुमचाच अभिमान आहे. अशीं दोन चार पत्रे आलीं. तेथें चौक्या पहारे असतां आंत प्रवेश करून लक्ष्मणराव काशी यांनीं काढले, परंतु खबर होऊन पुन्हा राहिले. नंतर गारदी यांचा दंगा होऊन कार्य झालें. व्यंकटरावकाशी व लक्ष्मणरावकाशींनीं तेथील संधान ठे-

बून बंदोबस्त केला आणि दोन चार दिवसांनी तेही महाराजास म्याहावयास येतात असे पक्के जाणावे. तेव्हां नबाब रुक्नदौला बोलला, हे खरे आहे. तुम्ही त्यांचे अन्न ठेविले तेव्हां तुमचेच आहेत त्याही आम्ही सर्वस्व माधवराव बल्लाळ व ज्ञारायणराव बल्लाळ असे असतां त्याचे पक्षांतील असे असतां कठिणत्व फारच आहे. यास्तव आपण आमचा व रघुनाथराव तात्याचा स्नेह करून द्यावा. जसे सांगाल तसे ऐकू. असे प्रकारे बोलले आणि चिंतातुर झाले. तो त्यांची बातमी आली. ती यांचे समक्षच वाचली. मग फारच चिंता रुक्नदौलास प्राप्त जहाली. आणि झिपतराव यास प्रेमयुक्त बोलले कीं, मी उदईक तुमचे घरास येतो. काय करणें तें करावे. तुमचे सरकारचे वकील ड्यंकटराव व लक्ष्मणराव काशी तेथे आहेत. व स्वसाम्राज्य इरी धरभू तुमचे कारभारी स्वजातीचे त्यांचे हातून आमची स्वस्थता करून द्या. तेव्हां सुभेदारांनी उत्तर केले कीं, ते आमचे चुलत बंधु आहेत. तेव्हां रुक्नदौलाने उत्तर केले कीं, तेथे ते आहेत तेव्हां आमची सफाई महाराज व तुम्ही करालच. याने तरी महाराजाची दोस्ती याच प्रसंगाचे पूर्वी हा बारा दिवस झाले, संपादिली. साबाजीबाबा व धवशा यांचे न ऐवि. तुमचे मर्जीनुरूप त्यास टाकिले धवशांनीही दुखणे काढून आजारी व्हाणें. आपले डेय्यांत आहेत. त्याजला या सल्ल्यांत घेणार नाहीत. त्याजला टाकून दरकूच आम्ही हैदराबादेस जाऊं व तुम्ही सांगाल तसे करण्यांत येईल. असे बहुत रीतीने समाधान करून सेनासहिब धुरंधरासही बहुत प्रकारे निरोप सांगीत व्हाणोन विदा केले. ते आपले ठिकाणास येऊन सेनाधुरंधर यांस त्याचे बोलणे निवेदन केले. तेव्हां सेनाधुरंधर रागे भरले कीं, त्याचा अभिमान धरून फळ काय ? तो बेइमान आहे. स्वायेंद त्याचा नबाब सलाबतसिंग त्याजला यांनी कैद करून आपण दौलत भोगतो; त्या सुभेदारांनी विनंती केली कीं, मोठी मनुष्ये आहेत. उदईक तेच आपले भेटीस घेणार आहेत, याजला समाधानीचीं भाषणे करावीत, या प्रसंगी ते बहुत हवालदील आहेत. याप्रमाणे बोलणे होऊन दुसरे दिवशीं रुक्नदौला थोडकेसे स्वारांनी झिपतराव सुभेदार यांचे डेय्यांत आले. असेल्याचे दिवाणाचे घरी येण्याचा झिफस्ता नसतां येणे झाले. तेव्हां हे वर्तमान सेनाधुरंधरास कळतांच अत्तरदान, पानदान, वगैरे पाठविले; ते घेऊन सरकारचे वाड्यांत स्वारी नबाब रुक्नदौलाची चालली. तो मध्यंतरी बालकृष्णभट्ट पटवर्धन याची पागा सरंजाम वगैरे बस्रावयाची चांदणी तेथे भटजी कोठे रहातात म्हणोन यांनी विचारले. तो भटजी जवळच होते, त्यांस बोलले कीं, तुमचे म्हणण्यावरून सेनाधुरंधराचे भेटीस आलों. तुमचे मनोदय पूर्ण केले. याचाही

उपकार जाणोन काय करणें असेल तें करावें. तसेंच सेनाधुरंधर यांचे डे-
व्यास आले. भेटी होऊन बोलणें झालें त्या अन्यये सेनाधुरंधरांनीं उत्तर केलें
कीं, उदईक भाई इस्मायलखानाशीं भेट घेऊन मेजवानी द्यावी. आणि सर्व
कबूल केलें. दुसरे दिवशीं भाईचे भेटीस शहरास जाऊन वस्त्रे मेजवानी
जवाहीर घेऊन भाईचा निरोप घेऊन निघाले. याचे दुसरे दिवशीं रुक्नदौला यांनीं
सेनाधुरंधरास व भाईस मेजवानी केली. वस्त्रे व जवाहीर देऊन निरोप दिले.
आणि आपणही रजा घेतली. ते वेळेस बोलले कीं, रघुनाथरावदादा पेशवे
हे आमचे सर्वस्वी मालक. आमचे तर्फेनीं आपण आहां. जशी सूचना हो-
ईल तशी वर्तणूक घडेल. आपले आहोंत. असें बोलून मग त्याच रात्री नि-
घोन ध्वशे व साबाजी भोंसले यांस टाकून हैदराबादेस दरकूच रुक्नदौल
गेले. तशांत पुण्याहून लक्ष्मणराव काशी यांनीं आज्ञा घेऊन स्वार झाले.
ते अलजपुरास येऊन पोहोंचले. आद्यंत तपशिली वर्तमान सेनाधुरंधरसाहे-
बांस निवेदन केलें. दादासाहेबास निवेदन केलें. दादासाहेबांनीं आपलें
पोहोंचणें जलदी व्हावें याजकरितां डाक बसवली आहे तेव्हां आपण सडे डाकेवर
चलावें. लष्कर व दर्याबाईसाहेब व रघोजीबोवा भोंसले चिमाबाई साहेब सर्व
त्र मंडळी वगैरे मागाहून येतील. आपले निघण्यास दिवसगत लागूं नयेत.
याजवरून सेनाधुरंधर निघोन गावेलगडास दर्याबाई वगैरे सर्वत्र मंडळी होती
यांजपाशीं आले. महिपतराव सुभेदारही समागमें होते. बालरुक्मणभट पट-
वर्धन यांनीं सारे वर्तमान देवजी पंताचे फंदाचे निवेदन केलें. यजमानास तें
कळूनच होतें. रुक्नदौलाचे तहांत यांजला घेतले नाहीं सबब देवाजी पंतही
आपले जागीं समजूनच होते. तेव्हां दर्याबाई साहेब व आपासाहेब व चिमाबाई
साहेब, या सर्वत्रांचे विचारें भटजींनीं ठराविलें कीं, देवाजी पंतास कैद करावें.
हे वर्तमान पंत मजकुरास समजल्यावरून पंत महिपतराव सुभेदार यांचे
ठिकाणास नारो अनंत खासननीस किल्यावर चिमाबाई साहेबांजवळ रहात होते
त्यांचे घरीं, महिपतराव रहात होते तेथें आले. सायंकाळचे प्रदोषपूजेचा नेम सुभेदा-
रास होता. हा पंत मजकुरासही विदितच होता. तेथें देवपूजेचा समय पाहून ब्रा-
म्हण होत्साता साष्टांग नमस्कार घातला. सुभेदारांनीं नाना प्रकारें समजाविलें
परंतु खात्री होईना. महिपतराव याजला पूजेचा नेम टाकून उठतां नये
असें संकट पाहून देवावर हात ठेविला कीं, तुम्हांस कैद करणार नाहीं. या
सांभाची शपथ असे. तुम्हीं उठून बसावें. देवाजी पंतनें देवावर हात ठे-
विला तो पाहून खात्री जहाली. मग नारो अनंतांनीं उठवून बसविलें.
देवाजीपंत बोलले कीं, मजला आणलें तसें नागपुरास पोहोंचवावें, सर्वस्वी मी

तुमचा आहे, सुभेदाराची देवपूजा जाहली. सायंकाळचे फराळास नारो अनंत यांनीं केलें होते; मग देवाजीपंत दादास सुभेदारांनीं आक्षेप करून उठविलें कीं, फराळ करावा. अन्न होय पाठ देऊं नये. मग संध्या करून सुभेदार व नारो अनंत, देवाजीपंत असे त्रिवर्ग मिळोन फराळ केला. लक्ष्मणराव काशी ही फराळास होते. तेथें सुभेदारांनीं अन्नावर हात ठेविला कीं, किल्यावरून तुम्हांस आर्षी उतरूं, मग आम्हीं उतरूं. आपण कांहीं चिंता करूं नये. असें ऐकून देवाजीपंताची खात्री होऊन उत्तर केलें कीं, आतां चिंता कशाची ? तसेच दरबारास सुभेदार गेले व सरकारास व दर्याबाई साहेबांस विनंती केली कीं, देवाजीपंतास किल्याखालें उतरावें. त्यास कैद ठेविल्यास नफा काय ? हें ऐकून यजमान सेनाधुरंधर दर्याबाई साहेबांनीं फारच तांडावा केला. त्यांचे पारपत्य अवश्य करणें प्राप्त. बाळरुण भटजी हे तेथेंच होते. तेही बोलले याचें कर्तृत्व तुजला माहीत नाहीं तुझे पायां पडला याजवरून तूं बोलतोस परंतु या फंदांत तूं पडूं नको. आम्ही याच्या पायांत बिड्या टाकतो आणि पारिपत्य पुरतें करतो. तेहां सुभेदारांनीं उत्तर केलें कीं, तो येथें राहिल तर आम्ही येथेंच राहूं, आम्हांस किल्याखालें उतरावयाचें नाहीं; आपणास त्याचें भय झालें तरी त्यांनीं काय करणें आहे ? जवळच न राहिला तेव्हां काय करतो ? आणि आठ माहिने आम्हाजवळ होता, तेव्हां त्यांनीं काय केलें ? स्वामी समर्थ या समयास काम सांगेतलें आपले बरोबर साळसुदीनें वागता तर आज हाच होता, याचे दैवी नाहीं, हतभाग्य, याचीच नुकसानी जाहली. धनी कृपावंत होऊन ज्याचे मस्तकावर हात ठेवतील तोच मोठा आहे. आठ माहिने काय केलें ? यास नागपुरास खाना करावें. आक्षेप फार पाहिला. सुभेदारावर लोभ भारी, यास्तव कबूल. त्याजवर मग सारे किल्याखाली आले. देवाजीपंत यास महिपतराव सुभेदार यांनीं आपले बिन्हाडास आणून ठेविलें.

सन १९८९ चे साली स्वारी मुधोजी भोंसले यांची पुण्यास रघुनाथ राव दादासाहेबाकडे चालले. तंव तिकडे त्रिंबकराव मामा यांनीं महिपतराव विश्वनाथ यांस घेऊन साबाजी बोवाचें बोलणें लाविलें कीं, दहा लक्ष रुपये घ्यावे, आणि वस्त्रे सेनासाहेबांची साबाजी भोंसले यांस द्यावी. नगदी साहुकारी निशा देववितों. तेव्हां व्यंकटराव काशींनीं विनंती केली:—“स्वामींचे जीवा प्राणाशीं गांठ. हैदराचे वकिलाची गति काय जहाली ? मुधोजी बोवा सर्वस्व स्वामींशीं लक्ष लावून असतां हें असेंच घडावें. आतां दहा लक्ष काय ? कोडों रुपये देतील. त्या प्रसंगीं याचें लक्ष कोठून होतें. यावर जसे ध्यानास येईल तसे करावें ! ” मग हास्यवदन होऊन आज्ञा केली “सर्वत्रांचा आक्षेप आहे,

तेव्हां तुम्ही काहीं पूज्जीं लिहून द्यावा." त्यावरून यांनीं तीन लक्षांचा पूजा लिहून दिला. तो ठेऊन आज्ञा केली कीं, तुम्हीं आपले यजमानास घेऊन यावे. ते स्वदस्तुर निशाणी लिहून देतील. असें शाल्यावर सखारामपंत बापू व हरीपंत तात्या फडके वगैरे पळाले होते, ते सखारामपंत आले, हरीपंतास धरून आणिले, तशांत मोरोबा दादा फडणीस येऊन विनंति दादासाहेबास केली कीं, हरीपंत निमकहराम आहे. परंतु स्वामींनीं संरक्षण करावे असें नाहीं. सध्या गार्दी याची निशा हरीपंत करील. तीन लक्षांची आज्ञा नगर्दीची झाली, बरे आहे. त्यावरून मोरोपंत दादा यांनीं अभिमान धरून सावकारी निशा आपले कडोन तीन लक्ष रुपये हरीपंताचे नांव करून आणून दिले. गार्दी यास ते रुपये देऊन धरणें उठविले. सखाराम हरी परभूरान्द्रिवस दादासाहेबांजवळ तेथेंच एकांती प्रेम संपादिला. त्याचे लोक आणिक बोलाविले, व कामकाज मुखत्यारी त्याला सांगितली. नंतर सुतक निवृत्ति जहाली.

तो एकडून मुधोजी भोंसले गाविलेगडाहून तयारी करून साडेचार पांचशें सवार घेऊन निघाले ते पुण्याचे मार्गें चालले. पाठामार्गे दर्याबाई साहेब व रघोजी भोंसले सेनासाहेब व बाळकृष्ण पद्वर्धन आदि करून महिपतराव सुभेदार यांचे जिमेस फौज व कारभार केला. चिमपा चिटणीस, साबाजी बाबा कडून यशप्रद वर्तमान ऐकून आले होते, सबब सरकार सेनाधुरंधर साहेबांची मर्जी याजवर खप्पा होती. त्याची सफाई महिपतराव यांचे विद्यमान होऊन बरोबर नेले. तसे दिनाजीपंत सुभेदार हेही होते त्याजला फौजे समागमें ठेविले. त्या प्रसंगी लक्ष्मणराव याजवर मुधोजी बोवांची मर्जी प्रसन्न होऊन मोत्यांची कंठी व बहुमान वगैरे देण्यास सिद्ध केली. लक्ष्मणराव यांनीं विनंति केली कीं, "अशी आम्हीं काय चाकरी केली कीं, कंठी व हें सर्व असोवे?" तेव्हां सेनाधुरंधर यांनीं आज्ञा केली कीं, "तुम्ही केले असे कोणीच केले नाहीं, आजचे काळीं सर्वस्व प्राणास उदार होऊन दादासाहेबास आपलेसे केले, या परतें काय आहे?" यांनीं विनंती केली "चाकर लोक होतो, धन्यांनीं चाकरी सांगितली ती केली. तीर्थरूपाचा काल धन्याचे पायापाशीं झाला हें ऐकून स्वामींनीं कृपावंत होऊन सर्वस्व चालविले, त्याची उत्तीर्णता खावंद मायबाप आहेत." याजवरून यजमान कृपावंत होऊन सर्वस्व

१००. पूजा=खत, रोखा.

१. नारायणरावाच्या वधाविषयी ज्यास्त हकीगत का० प्र० इ० सा० या पुस्तकांतोल 'ग्रामण्याची हकीगत' पृष्ठ ४-६ पहावीं ह्मणजे मिळेल.

२. हा किल्ला वऱ्हाडांत एलिचपुरापासून १ कोशांवर आहे. यास प्रस्तुत नांव चिखलडा असें असून येथें साहेब लोक ह्वा खाण्यास रहातात.

बहुमान वस्त्रे कंठी मोत्यांची व खासदस्तूरची चिथी लिहून दिली. त्यांतील मजकूर ऐसाजेः—

राजश्री लक्ष्मणराव काशी व छयंकटराव काशी गोसावी यांसः—उपरि, आमची सेवा तुम्हां निष्ठेने केली, या अर्थी वाढविलें. महत्व वंशपरंपरेनी चाल-वूं यांत अंतर करूं तरि श्री + + + + + ची शपथ असे असे जाणिजे. चंद्र २९ माहे मोहोरम बडत काय लिहिणें.

याप्रमाणें लिहून दिलें. त्यांचें उभयतां जातीचें चालवार्वें सबब बंदोबस्त करून दिला, आणि महिपतराव काशी धाकटे बंधु पुण्यांत होते त्याचे जातीचें चालवार्वें यास्तब त्यांचे पागेचा बंदोबस्त असामीदार वंगरे करून दिला; आणि स्वार होऊन पुण्याचे मार्गें चालले. पाठी मार्गे उभयतां बाईसाहेब व रघोजी बोवा व आपूसाहेब व चिमणाबापू खंडोजी भोंसले व मन्याबापू व महिपतराव दिनकर कारभारी असे होते. व भाई इस्मालखानाची भेट मेजवा-नी होऊन निघाले. ते समयी देवाजीपंत चोरघोडयास किल्याहून पेशजी वचन देऊन घेऊन आले होते, यांजला महिपतराव सुभेदार यांनी आपले जवळून हजार रुपये खर्चास व स्वार समागमें देऊन नागपुरास रवाना केलें. नंतर दरकूच पैठणाहून फौजे सुद्धां पुण्याचे आलीकडे पांच मजलीवर जाऊन पोहोचलें. याचे अगोदर सेनाधुरंधर दादा साहेबांजवळ पोहोचून भेटी होऊन सं-तोष जाहला. [असे] असतां हेही मंडळी पोहोचली. भेटी होऊन फारच आनंद जाहला. तेथें पेडगांवचे मुक्कामी मुहुर्तानी दादासाहेब चार घटका दिवस आल्यावर, रघोजी भोंसले यांजला सेनासाहेबांची वस्त्रे व जवाहीर शीरपेंच कंठी मोत्यांची तुरा व भुजबंद वंगरे दिलें. सेनासाहेबांची दिवाणगिरीची वस्त्रे म-हिपतराव दिनकर यांजला, शीरपेंच कंठी सुद्धां दिलें. चिमणाजी रत्नमांगद यांजला बिठणविशीची वस्त्रे शीरपेंच सिरस्त्याप्रमाणें समारंभांनी देऊन रवाना केलें. ते दिटा प्रहरा दिवसांत आपले लष्करांत आले. प्रथम दर्याबाई साहेबांचे वाड्यांत जाऊन नजराणे केले. बाहेर येऊन दरबार करून सेनासाहेबांच्या नजरा केल्या. पेशव्या कडील मंडळी आली होती. सखाराम हरी, दादा साहेबांचे दिवाण झाले होते. या सुद्धां सर्वांस निरोप दिले. नंतर दादा-साहेब यांनी जो कारभार करणें तो नबाबावर मोहीम देणें इत्यादिक सेनाधुरंधर यांचे विचारें होत असावा. पंत प्रधान यांजकडील फौज अवघ्र गोविंदराव गायकवाड सुद्धां समागमेंच होते. दरकूच बेदरचे सुमारे पंढरपुराकडून जावें असा निश्चय करून चालले. वाटेतून नळदुर्गाचे मुक्कामी सखारामपंत पुरंधरे

१. हा फार शूर होता. यानें स्वारी | करून बंगाल्यांत बराच मुलूक सर केला.

व नाना फडनवीस व मोरोबा फडणवीस यांनी दादासाहेबांस विनंति करून पुण्यास जाण्याचा निरोप मागितला. सबब त्यांचा सरंजाम त्यांजकडेस बहाल ठेऊन निरोप दिला. ते पुण्यास गेले. इकडे दादासाहेब पंत प्रधान व सेनाधुरंधर व रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा फौजेसहित मेहेकरदेमर येथे मुक्कामास आले. चंपाषष्ठा तेथे जाली. तेथून बेदरास जाऊन मोर्चे बसविले. पूर्वेकडून व दक्षणेकडून मोर्चेबंदी करून लढाई जाली. नबाब बंदेगान अल्ली तेथे किल्यांत होते, ते जेर होऊन भेटीचा विचार त्यांनी केला. दादासाहेबांचे भेटीस बंदेगान अल्ली नबाब जातीने आले. डेव्यांत येऊन भेटी झाल्या. नबाबांनी डाली सोडून पुढे ठेविली, व सिक्रेकटयार ठेऊन सफाईचे बोलणे बोलू लागले जे, “ तुमचे विचारास येईल ते करावे. ” याजवरून दादासाहेबांनी नबाबाची ग्लानी पाहून रुक्नद्दौलास निराळे बसवून सल्ला नबाबाशीं केली की, “ तुम्ही आम्ही एकत्र होऊन पुढे हैदर टिपू यांजवर कर्नाटक प्रांती मोहीम करावी. ” असा विचार करून मुलुख अथवा पैका घेणे असा बेत होता, तो नबाब जातीने आले, व लच्यारीचे बोलणे ऐकून दादासाहेबांनी तो बेत राहित करून त्याजवर रुपा केली-आणि पुढील मसलद टिपूवर करणे जरूर यास्त मेजवानी होऊन कूच करावे असा सिद्धांत जहाला. याजवरून नबाबाबांनी दादासाहेबांस मेजवानी करून वस्त्रे अलंकार वगैरे दिले. त्या बमोजी व रघोजी भोंसले सेनासाहेब व मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर व सेनासाहेबांचे दिवाण महिपतराव दिनकर व गोविंदराव] गायकवाड सेनावासखेल यांजलाही वस्त्रे शिरपेच मोत्यांच्या कंठ्या आदिकरून बहुमान देऊन संतोषविले. तशांत नबाबाने सेनाधुरंधर यांजला “ साठचाळीसीचा ” निश्चय बराडांतील पेशजीप्रमाणे चालवा असा करार करून दिला. सल्ला होऊन अवग्र फौज दादासाहेब व सेनाधुरंधर सेनासाहेब नबाबांसुद्धां कूच करून दंडवती सुमारे आले.

याचे आगोदर साबाजी भोंसले यांचे पारपत्यास त्रिंबकराव मामा यांस समागमे २५ हजार फौज देऊन त्याजसमागमे हुरीपंत नेमिले. याप्रमाणे दादासाहेबांनी रवाना केले. नबाबाकडील शहावरजंग फौजेसुद्धां व सेनासाहेब रघोजी भोंसले व दर्याबाईसाहेब वीस हजार फौजेनेशीं हेही मिळाले. साबाजी बोबांवर चालले ते दहापांच कोसांचे अंतरांनीं कलबुर्गीवरून कर्नाटकांत चालले. व मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर फौजेचे बखेड्याकरितां मध्ये कांहींएक दिवस मुक्काम करून फौजेचा समेट केला, व पांचहजार फौज महिपतराव दिनकर याज समागमे देऊन, ऐसे दर्याबाई व रघोजीभोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे

४. [आ] बखरींत नबाबाने कमलदा- | न पाठविले असे आहे.

समागमें त्रिंबकराव मामा यांचे सामलतीस जाण्याकरिता दंडवतीवर येऊन सेनाधुरंधर कुटुंबासुद्धां दादासाहेबांबरोबर जावे असा बेत करून समागमें कारभारी महादाजी बल्लाळ लष्करी फडनविसीचे कामावर, व पांडुरंग सुर्याजी बक्षी वकीलस, व दादासाहेबांकडेस जाण्या येण्यास ठंयंकटराव काशी व लक्ष्मणराव काशी व ठंयंकटराव गोपाळ बक्षी व चिमाजी रुखमांगद चिटणवीस व गोविंद मुकुंद जामदारखाना यांचे जीमेस, त्यांचे हाताखाली नारोशंकर फडणविसाकडील कारकून, या शिवाय फौज बरोबर घेऊन सेनाधुरंधर मागाहून कूच करून दादासाहेबांकडे गेले. त्याबला एक महिना पोहोचयावया करितां माहिपतराव दिनकर गेले. याजबरोबर पांचहजार फौज नेमिली होती. ती दंडवतीवर मुक्काम करून वाट पाहात होती. त्यांत बळवंतराव महिपत, व निंबाजी शिवदेव व राजेश्वर दिनकर जमावासहित व मल्हारराव पागे सिल्लेखाना नवाहीर त्यांचे स्वाधीन, व रामजी केशव व मल्हारपंत पाटणकराचे दिवाण, व उमाजी विनायक आपले पतकासुद्धां हुनमंतराव बाजी घाटगे व गोविंदराव माईक निंबाळकर व उमाजी राजे भोंसले व नाईक निंबाजी घाटगे व त्रिंबकराव रा. चंद्र सरदार पेशव्यांकडील नवे ठेविले होते ते. असा जमाव दंडवतीचे मुक्काम असतां, सखाराम पंत पुरंदरे व नाना फडणवीस दादासाहेबांचा निरोप घेऊन, पेशजी पुण्यास गेले होते. त्यांनीं मसलत करून गंगाबाई साहेब गरोदर होती तिजला पुरंदरास नेऊन ठेविली. आणि पुणे प्रांतीचा जागजागी बंदोबस्त केला, व त्रिंबकराव मामास पत्रे पाठविलीं कीं, तुम्ही व रुक्मनदौला आणि साबाजी भोंसले एकत्र होऊन दादासाहेबांचे पारिपत्य करावे, व रुक्मनदौलाचे हाते नबाबाशीं बोलवावे. आमचे मसलतीस अनुकूल शाल्यास तुमचा मुख्य पेशजी पांसष्ट लक्षांचा व दौलताबाद किल्ला घेतला तो देण्यांत येईल, व फौजेचे खर्चास कुचाचे लाख रुपये, व पन्नास हजार मुक्कामाचे, येणेप्रमाणे देऊन, यांत साबाजी भोंसले वगैरे यांस साधन करून घेऊन, हे कृत्य करावे व आमचे मदतीस असावे. हापैगाम करून रुक्मनदौलास त्रिंबकराव मामा यांकडून पोहोचतांच, पेशजी दादासाहेबांनीं बेदरचे मुक्कामीं बंदेगान अल्लीशीं सल्ला केला, ते वेळेस, मसलतींत न घेतां, निराळे रुक्मनदौलास बसविले होते, सबब कुन्हा पोटांत ठेवून, या सल्ल्यास त्यांनीं नबाब बंदेगान अल्लीस अनुकूल केले. याजकरितां नबाबांनीं दादासाहेबांस भोलावा

५. [आ] बखरींत महिपतराव सात आठ कोस गेले असे आहे.

६. महिपतराव दिनकराचा मुलगा.
७. महिपतराव दिनकराचा बंधू.

पाटीलबावांच्या लष्करांत येतील, राहुटीराहुटीस घरोघर फिरतील, कोण काय बोलतो मसलत कशी हें सविस्तर पाहून व बारीक शोध करून वरचेवर बातमी लिहून कळवितील, याकरितां त्यांचा बंदोबस्त असावा. तेथील दरबारची रीत तुम्हांस माहित आहेच. ज्यानें जसें पाहिजे तसें बोलवें. बाहेरल्यास याचा अर्थ आंतील काय समजतो ! बातमीदाराच्या लिहिल्यावरून हें दरखान भलतेच तर्क काढतील. याकरितां उत्तम पक्ष तर कारकून व हरकाऱ्यांस एक जागा नेमून द्यावी आणि ताकीद करावी कीं, शिधापाणी मात्र बाजारांतून आणित जावें, वरकड कोणी कोठें जाऊं नये, फिरूं नये, दरबारास बोलवूं पाठवों तेव्हां कारकुनानें येत जावें, तेही खांशाशीं अथवा भाईशीं बोलत जावें. याप्रमाणें करून पांच सात माणसें त्यां जवळ इतबारी ठेवावीं त्यांणीं याप्रमाणें राखीत जावें हें उत्तम. अथवा, आपल्या दरबारचाच सारा बंदोबस्त चांगला करून रहातील तेथें राहूत, जातील तेथें जाऊत हा एक पक्ष. परंतु हा पक्ष घडावयाचा नाही. वर लिहिला हा पक्ष घडावा. याप्रमाणें राजश्री पाटीलबावांस सूचना करावी. येथें हें दरखानाचे वकील आहेत यांशीं पाटीलबावाकडील दाब व मसलतीची अंगेजणी व एकव हेच भाव बोलण्यांत येतात. तुम्हांस कळावें म्हणोन लिहिलें आहे. येथील दुसरा अर्थच नाही. तेथें ही रि रिल्या अन्वये करावें. छ २२ जमादिलाखर हे विनंति. पौ छ १२ रजब तुरून समानीन मुक्काम वा पंचावली सडी स्वारी.

[२३१]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि तुम्हीं छ ४ रविलावलचें पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री पाटीलबावा दरकूच खामखेड नजीक भेलसें पांच कोस येथें गेले. इंग्रज सिप्री-पासून सुरंजे पावतों ठाणीं बसवीत आले. तों अंबाजी इंगळे व सदाशिव मल्हार यांच्या त्यांच्या लढाया होत आहेत. तुरक स्वारांपुढें बाढोन आले होते त्यावर लढाई करून काहीं मारले, काहीं पळाले, दोन चार धरून आणिले. तों पाटीलबावा आल्याचें वर्तमान ऐकून पुढें यावयाचें महकूफ होऊन सुरंजेजवळ मुक्काम केला. राणेखानभाई पुढे फौज घेऊन गेले. खेची राजगडवालेही आले. फौजा जाऊन पोहोचल्या. रस्त बाहेरील बंद केली. सिप्रीपासून

७५. अंगेजणि=साहस.

७६. ज्यानें महादजीस पाणीपत येथून पळून येत असतां आपल्या पखालीच्या बैलावर बसवून दक्षिणेंत आणिलें. सास म-

हादजी भावाप्रमाणें लेखी व म्हणूनच त्यास 'भाई' असें म्हणलें आहे. मागेही बरेच पत्रांत 'भाई' असें म्हणलें आहे तें यांसच.

ठाणी बसवीत इंग्रज आले तीं ठाणीं चंदेरीकर राजे याणें उठवलीं. ते पाटीलबोवास येऊन सामील होणार. इंग्रजाचा संदर्भ आला आहे कीं, आम्हांस माघारें जाऊं द्या ह्मणतात असें लिहिण्यांत आलें आहे. पक्कें लिहिलें येईल तेव्हां लिहून पाठवूं. आपल्या कडील वर्तमान इंग्रजाचें येत नाहीं म्हणोन तें ये बापूजी रघुनाथ ठाविले आहेत त्यापाशीं म्हणत होते. परभारें त्यांस वर्तमान गाडर्ड बोरघांट चढोन वरता आला हें कळलें म्हणून पुसत होते, म्हणोन लिहिलें, तें कळलें. त्यास पाटीलबावा भेलशा नजीक जाऊन पोहोचले, उत्तम जाहलें. इंगळे व बसीची तुरक स्वारांची लढाई जाहली त्यांत जे तुरक स्वार सांपडले त्यांची जवानी इंग्रजाचे लष्करचें वर्तमान सविस्तर पुसून लिहून घेऊन पाठवाव्या. व इंग्रजाबरोबर सामान खरेखुरें किती आहे हाही शोध घेऊन लिहून पाठवावें, व स्वेची राजगडवाले यांची व आपली मिळोन सारी फौज आपले मिळोन किती हें सविस्तर लिहून पाठवावें. बाहेरील रसद बंद केली याप्रमाणेंच चौतर्फी बंदी चांगली केल्यानें आयेंस येतील. चंदेरीवाल्यानें कोण-कोणतीं ठाणीं उठविलीं ? पाटीलबोवास कधीं येऊन भेटणार ? त्यापाशीं जमाव किती आहे ? हें लिहून पाठवावें. माघारें जाऊं द्या म्हणोन इंग्रजाचा संदर्भ आला आहे त्यास ते गाबाज आहेत. त्यांचें कदापि ऐकूं नये. संदर्भ लावून फौज चोहोंकडें गेली म्हणजे मग ती चाल करतील. आयते मैदानांत सांपडले आहेत. पारपत्यच होय तें करावें. गाडर बोरघांट वर चढून आल्याचें वर्तमान इकडील सविस्तर पूर्वी लिहून पाठविलेंच आहे. रा। छ २१ रविवारी-वल हे विनंति.

[२३२]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि सरकारांतून तह इंग्रजाशीं नबाबास व भोंसल्यास न कळवितां केल्यास दोघेही उदास राहून वांकड्याही चाली धरतील व तसाच मनसुबा पडल्यास हैदरखान व नबाबही एक व्हावयास चुकणार नाहींत व कित्येक गोष्टींस वाईट पडेल. कदाचित् पाटीलबावा म्हणतील कीं, दोघांचेही विचारें नक्षा ठरला असतां एक तर पैका घेऊन माघारें आले. एक घरींच स्वस्थ राहिले. मसलतीस घरीं असते तर त्यांस घेऊन करावें. तें नाहीं. मसलत सरकारावरच पडली. तेव्हां सरकारांतून तह केल्यास वाईट त्यांनीं कां मानावे ? त्यास एक

७७. आयास=हायास=जिकीरीस.

७८. वरील पत्रांतील हकीगत इंग्रजी ग्रंथांत आढळत नाहीं.

७९. भोंसले नागपूरचे.

८०. घरीक=वांटेकरी.

गोष्ट त्यांस बोलण्यास आहे कीं, इंग्रज आम्हांशीं बहुत नफे बोलत होते परंतु आम्ही श्रीमंतांचे दोस्तीकरितां कबूल केले नाहींत. व आंतून बातम्याही मनास आणितां इंग्रज नबाबाशीं बहुता रीतीनें बोलत होते, परंतु श्रीमंतांच्या दोस्ती करतां इंग्रजाशीं गुंतले नाहींत असेंच आहे. यास्तव परभारेच सल्लख केला असतां वाईट मानतील असें आहे. घेऊन केलें असतां उपयोगी पडेल. इंग्रजाचा तह करण्यास हैदरखान तुटतो याकरितां नबाबाचे मत्स्याचे रूपये दरसाल इंग्रजांकडे यावयाचा करार आहे व इंग्रजेही देत असतात; परंतु त्यापण तहनाम्यांत कलम ल्याहावें कीं, नबाबाचा मत्ता दरसाल तुम्हांकडे करार आहे त्याप्रमाणें देत जावा. तसेंच भोंसल्याचाही चौथ बंगाल्याची देत जावी. याप्रमाणें तहनाम्यांत इंग्रजाशीं बोलून जरूर ल्याहावें. येणें करून नबाबास व भोंसल्यास गोड वाटेल. यांत इंग्रजांचेही कांहीं जात नाहीं. राज कारणास उपयोगी पडेल. रा छ १२ रमजान हे विनंति.

[१३३]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि राजश्री पांडुरंगपंताचे पत्रांतील जाबस. ४ सालबाई गदीवर मारगिरी होत आहे, लैकरच हस्तगत होईल, म्हणोन व तोफा लागू करावयाचा मजकूर कळला. देवराव हिंगणें यांचीं पत्रें राजश्री पाटीलबावांस आलीं कीं, नजफखान मेल, प्रस्तुत तेथें बखेडा जाहल आहे, अशा समयास आपली स्वारी इकडे आल्यास स्वल्प मेहेनतीनें महत् लाभ घडावा असें आहे. पातशहा आपले लक्षांत आहे. वरकड थोरलाले अमीर उमराव इच्छा करतात कीं, पाटीलबावांची स्वारी या वेळेस इकडे आल्यास मोठा उपयोग आहे. नाहीं तर इंग्रज इकडे प्रवेश करतील. मग उपाय चालणार नाहीं. याप्रमाणें सर्वांचे मानस आहे. हा समय पुढें यावयाचा नाहीं म्हणोन पत्रें आलीं तीं पाटीलबावांला दाखविलीं म्हणोन लिहिलें. त्यास पाटीलबावांनीं या समयांत दिल्लीस जाऊन, पातशाहा हाता खाली घालून, बंदोबस्त करावा हें येथून ही पेशजी विस्तार लिहून पाठविलेंच आहे. त्याप्रमाणें जरूर घडावें.

चंदेरीचे राजाचा बंदोबस्त करून ध्यावयाकरितां पाटीलबावांनीं बळवंतराव धोंडदेव पांजवरोवर बैरागी देऊन राजा बरोबर चंदेरीस खाना केले. तेथें गेल्या नंतर बळवंतराव व राजधर एक जाहाले. तेव्हां राजा निघोन चंदेरीस गेला.

८१. हिंगणे हे पेशव्यांचे दिल्लीच्या बरांहीं पकील होते.

८२. नजीबखान रोहिला ज्यानें व्या-

धाचा फर्जी होऊन मात केली. ' जाऊता-
हेनांची बखर पृ. ४५ पहा. दिल्लीचा वजीर.

८३. नेथें=दिल्लोस.

(१९६)

पत्रें, यादी वगैरे [२३४.]

उभयतां एक होऊन राजाचे मुलका जवळून खंडण्या घेतात. राजाचीं पाटीलबावांस पत्रें येतात कीं, आपण बंदोबस्त करून द्यावयाकरितां बळवंतरायास दिलें त्याणीं आम्हांस कैद करावें असें केलें तेव्हां निघोन चंदेरीस आलों. बळवंतराव लिहितात कीं, राजा दगा देऊन पळून गेला याजकरितां राजधरास अनुकूल करून घेतलें, बैरागी यांस निरोप दिव्हा. आतां बळवंतराव मात्र आपल्या फौजेनिशीं चंदेरी प्रांतीं आहेत. राजाचे मुलकापासून खंडण्या घेतात. इकडे घेण्यास शिबंदीच्या तंट्याचें निमित्त दाखवितात. याप्रमाणें वर्तमान आहे म्हणोन लिहिलें. त्यास राजाचा बंदोबस्त करून द्यावयाकरितां बळवंतराव यास पाठविलें ते व राजधर एक जाहाले तेव्हां राजा चंदेरीस गेला. आतां राजा आपले परीं बजाऊन लिहितो व बळवंतराव आपले परीं बजाऊन लिहितात परंतु यांतील छाप पाटीलबावांनीं करून करणें तें करावें. सा छ १२ जमादिलाखर हे विनांति.

[२३४]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि ईश्वराचे तह प्रकरणीं राजश्री पाटीलबावांचीं व तुमचीं पत्रें येत गेलीं. प्रथम रामजीपाटील यांजकडे तहनाम्याची याद आली. त्याजवर तहनाम्याची नकल पारशी व हिंदवी आली. आलीकडे पाटीलबावांचीं व तुमचीं पत्रें छ २९ जिल्हाद पावेंतों आलीं. त्यांतील सविस्तर अर्थ कळला. त्यास रामजीपाटील यांजकडे याद आली व पाटीलबावांचीं व तुमचीं पत्रें आलीं त्यांतील कलमा कलमाचा अर्थ पहातां एकास एक मिळत नाही. यास्तव इस्तक बिलपासून पत्रें आलीं त्यांचीं पत्रकें घरून तुम्हास पहाण्यास पाठविलीं आहेत. त्यांत एकेका प्रकरणां खालीं खानगीचा तपसील कलमवार लिहिला आहे तो पाहिल्या नंतर सविस्तर ध्यानांत येईल. त्यास ज्या खानगीतील सरकार उपयोगी कलम असेल तें तहनाम्यांत आणावें. एकदां एक प्रकारचें एकदां दुसरे प्रकारचें, त्यांतही कित्येक कलमें पाटीलबावांचे पत्रांत चांगलीं तुमचे पत्रांत चांगलीं नाहीत; कित्येक तुमचे पत्रांत बरीं असे प्रकार आहेत. तहनाम्यासही हिंदवीत व पारशीत बारीक बारीक तफावत कोठे मोठीही आहे. हें सविस्तर तुम्हास समजावें याकरितां लिहिलें आहे. सरकार उपयोगी तें करावें. तह प्रकरणीं बहुत पत्रें आज ताग्राहत कलमा कलमाचे अर्थ लिहून तपसीलवार पाठविलीं त्यांतील उपयोगी जावसाल राजश्री पाटीलबावांशीं व भाईशीं चांगले रीतीनें बोलवें. नाही तर पुढें हें आम्हांस कळलें नव्हतें अथवा आम्ही असें

* ' बजाऊन ' असेही होईल.

| ८४. येथपासून खुद नामांचें अक्षर आहे.

सांगितले होते असे पुढे म्हणतील. मग यांत होते ते त्यांत गेले असे होईल. याकरितां लिहिले आहे. रा। छ १५ मोहरम हे विनंति.

[२३५]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि इंग्रजांशीं सलुख तुझांसुद्धां आम्ही केला त्याप्रमाणे तुम्ही ऐकावे हे उत्तम, हे साफ टिपूशीं बोलावे कीं न बोलावे. इकडून आदी काय पड दा पळा या स केला नाही. नबाब बाहदुरासुद्धां इंग्रजांशीं सलुख केला याचा तपशील मागाहून पक्के ठरल्यावर लिहून पाठवू ऐशीं पाटीलबावांचीं पत्रे आलीं इनकाच मजकूर सांगितला. लैकिकांत सलुखाचा गलबा संपूर्ण झाला. आम्ही मात्र टिपूस लिहिले नाही. सदरी लिहिल्याप्रमाणे बोललो. पुढे स्पष्ट बोलावे किंवा दुसरे काही सांगून नाद ठेवावयाची तजवीज करून ठरावून त्यांशीं कसे बोलावे हे पाटीलबावांस पुसून लिहून पाठवावे. तूर्त समेट करावयाच्या युक्तीने टिपूशीं बोलावे झणतील तर फराशीसांचे व टिपूचे दारमदार झाले त्यावरून फराशीस आले. बिदनूर घेतल्याच दाखल. तेव्हां हे बोलणे त्यांस गोड लागणार नाही. चेनापट्टण कदाचित घेतले तर मग तो नजर ठिकाणींच राहणार नाही.

इंग्रजांशीं तह जाहाला हे वर्तमान फराशीसांकडील वकील मुसांमुंतीण यास परभारे समजले, त्यावरून वकील येऊन निरोप मागू लागला तेव्हां त्यांशीं टिपूस जितका मजकूर कळविला तितकाच वकीलशीं बोलण्यांत आणिला. पुढे फराशीसांशीं कसे बोलावे, राजकारण राखावे किंवा तोडवे, याचा विचार पाटीलबावास पुसून लिहून पाठवावा. इंग्रजांचा तह जाहाला असतां फराशीसांचा वकील रहात नाही. मुर्साभुंसी भारी सरंजामानिशीं आला. तेव्हां मनसबा कसा पडेल कळत नाही. रा। छ २२ जमादिलावल हे विनंति.

[२३६]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि इंग्रजांच्या तह प्रकरणीं भवती न भवती होऊन निदान पक्ष तह करण्याचीं पत्रे छ २१ रमजानी मंदवारी तुम्हांकडे रवाना केली. त्यावर दोन तीन रवानग्या तुम्हांकडील आल्या परंतु त्या रवानगीचीं पत्रे पावल्याचा अद्याप तुमचा जाब आला नाही यावरून वाटते कीं, पत्रे पावलीं न पावलीं हे कळत नाही. याकरितां लिहिले आहे तरी सदरू रवानगी तुम्हां जवळ कोणत्या तारखेस पावली ते लिहून पाठवावे कलमवार पत्रे व निदान पक्ष सुद्धां लिहून

८५. फराशीस=फेंच.

८६. चेनापट्टण=मद्रास.

८७. मुसा भुंसी=मांशर बुंसी.

(१९८)

पत्रं, यादी वीरे [२३७.]

पाठविले होते. उत्तर आले नाही. त्या मागून दोन रवानग्या केल्या आहेत. पावल्याची उत्तरे पाठवावी. रा। छ ११ जिल्हाद हे विनंति. छ ७ जिल्हेज सुरूसन सलास समानीन मुक्काम परगणे म्वालेर.

[२३७]

श्री.

आम्ही तुम्हास द रे वी सा हून पत्र पाठविले त्याचे उत्तर तुम्ही पाठविले ते आम्हास गुडलूरचे मुक्कामी छ १४ रविलाखरी पावले. ते वाचून बहुत खुशाल जाहलो. तुम्ही हमेषा दोस्त फराशिसाचे आहा. आम्हास आमचे खावंदानी बहुत फौज व सरंजाम मजबूत देऊन या प्रीती पाठविले. कारण इंग्रजास तंबी करून मारून काढावा. आमचे खावंदीचा आम्हास हुकूम आहे की, हिंदुस्थानातील सरदार आहेत त्यांचा मुलूख व किल्ले इंग्रजांनी घेतले आहेत ते त्यांजपासून घेऊन ज्यांचे त्यांस द्यावे. आम्ही तुम्हास लिहिले आहे हे खरे मानवे. यांत तफावत पडणार नाही. मुसामुंतीण यांणी मुसा बर्णेत्त याज समागमे पत्रं पाठविले तीं सर्व पावली. ती पाहून बहुत खुषी झाली की, तुम्ही इंग्रजा समागमे सल्ला करीत नाही. तुम्ही खरे जाणावे की, आतां तिकडे यावयाची मोर्सीम नाही. मोसम आली म्हणजे आम्ही बहुत मजबूदी सरंजामानिशी तिकडे येतो. तुम्ही आम्ही मिळोन इंग्रजास खर्स्त करोन टाकूं. आम्ही आपली फौज व दारुगोळा सारा तयार केला आहे. थोडक्याच दिवसांत आम्ही आपल्या शत्रूवर चालून चेनापटणीवर जातो. आमचा दुस्मान आहे त्यांशी लढाई करून तंबी करून जलद तुम्हास वर्तमान लिहून पाठवितो. जे इंग्रजास सामील होतील त्या सुद्धा तंबी श्रीमंत व आम्ही मिळून केली जाईल. तुम्ही ही इंग्रजांशी लढाई करावी. मुसामुंतीण यांणी आम्हास लिहिले की, श्रीमंत राजश्री माधवराव साहेब यांची शादी झाली. आमचे तेर्फेने मुबारकबाजी करावी म्हणोन मुसामुंतीण यास लिहिले आहे. आमची व श्रीमंत कैलासवासी बाळाजीराव यांची बहुत दोस्ती होती. कोलोनल मुसामुंतीण तुम्हांपाशी आहेत ते इतबारी पादशाहाचे व वजीराचे व आमचे आहेत जे आपणांस सांगावयाचे असेल ते यांजवळ सांगावे. यांजला जे सांगणे ते तुम्हांजवळ सांगतील. तुमचे जबाबास आम्ही बहुत उमेदवार आहो. ईश्वर तुम्हांस फत्ते देऊ. छ २६ रविलाखर सन सल्लास समानीन.

८८. मोसम=योग्य काळ. हें पत्र मुस्ता बुशीचे नानांस आलेले नकलेवरून येथे घेतले आहे.

८९. खर्स्त करणे=कापून काढणे, पुळीस मिळविणे.

९०. चेनापट्टण=मद्रास.

९१. आहिर ? पोषाख ?

[२३८]

श्री.

पु॥ राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि वसई वगैरे कोंकण व गुजराथ प्रांतींचा मुलूख इंग्रजांनीं घेतला आहे तो देऊं, अमदाबादेविशीं मात्र फत्तेसिंग गायकवाड यांसि आमचें वचन गेलें आहे तेवढें स्थल त्याकडे ठेवावें, याप्रमाणें इंद्रेसेन बोलतो. राजश्री पाटीलबाबा ह्मणतात कीं ही गोष्ट घडावयाची नाही, ह्मणोन लिहिलें त्यास रा॥ फत्तेसिंगाची वर्तणूक तिगस्तां कसकशी जाहाली तें सविस्तर पाटीलबाबांचे ध्यानांत आहेच. तेव्हां अमदाबादेविशीं उत्तर केलें तें ठीकच केलें. सरकारचा गुजराथ प्रांतांतील मुलूख इंग्रजाकडे गेला असोन तो दरोबस्त सरकारचा सरकारांत इंग्रजापासून माघारा यावा असें पाटीलबाबांनीं करावें व करतील ही खातरजमा आहे. अमदाबाजची ओढ ते धरणार नाहीत. परंतु हैदरखानसुद्धां तोड पडून तह ठरणें हेंच कठीण. रा॥ छ २९ जमादिलावल हे विनंति.

[२३९]

श्री.

सेवेशीं कृष्णराव नारायण जोशी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाइत छ १५ माहे जमादिलावल पावेतो मुक्काम श्रीरंगपट्टण वर्तमान यथास्थित असो विशेष. आपण छ २१ रविलाखरचीं पत्रे पाठविलीं तीं पावलीं. उभयतां सरदार यांजकडील इंग्रजाशीं लढाई शाली याची व हिंदुस्थानाकडील विस्तारें बातमी पुरवणी पत्रांत लिहिली होती त्या सुद्धां पत्र आम्ही दरबारास जाऊन नबाबसाहेब यांस श्रवण केलीं. संतोषी शाले. नंतर आम्ही ही स्वारीस निघावयाची त्वरा करावी म्हणोन बोलिल्या नंतर उत्तर केलें कीं, थोडक्याच दिवसांत राव शिंदे यांजकडील खतही येतांच तुम्हांस रजा देऊन स्वारीस निघतो. गुत्ता नाही. असें मनःपूर्वक भाषण केलें. तेच दिवशीं स्वामी कडील पत्रे आलीं होती त्यांचीं उत्तरें लिहून आं ची व रवाना केलीं आहेत-प्रविष्ट होतील. नबाबसाहेबांचे चित्तीं दुसरा अर्थ किमपि नाही. बाजारी खबरीवर औरंगाबाद वगैरे येथून वर्तमान मनस्वी लिहून येतें याकरितां चित्तांत कल्पना येतात, तत्रापि चित्त चंचल करीत नाहीत. श्रीमंतांकडील मनःपूर्वक लक्ष आहे. राजश्री आनंदराव बकील याजकडील पत्रे येतात त्यांत बातमी आपल्या पत्रांप्रमाणें लिहून येती यावरून ही विवंचना करितात कीं, आनंदराव कच्चे वर्तमान लिहून पाठवीत नाही, बाजारी वर्तमान ऐकण्यांत येईल तेंही लिहून

१२. नबाब म्हणजे हैदरखान समजावे.
हें पत्र हैदराच्या दरबारी असणाऱ्या नागां-

च्या बकिलानें लिहिलेलें आहे,

(२००)

पत्रें, यादी वगैरे [२४०, २४१.]

पाठवित जावें. येथून सुतरेस्वार पाठविले आहेत व हरकारेही त्यांजपाशीं असोन दिनचर्येचें वर्तमान लिहून पाठवावयास आळस करावयास कारण काय ? याप्रमाणें बहुत रांगे भरून बोलिले. राजश्री नरासिंगराव यांणीं मर्जी पाहून उत्तरे प्रति उत्तरे करावयाचीं तीं केलीं. ऐशियास स्वामींनीं राजश्री आनंदराव यास आज्ञा करून बातमी कच्ची पक्की लिहीत तो अर्थ केला पाहिजे. राजश्री पाटील-बाबांकडील निभावणी पत्र आलें म्हणजे आह्मांस रजा होऊन नबाबसाहेब मस-लतीस जाणार. शर्वींशदे यांजकडील पत्रें आल्या खेरीज लढाईचीं उत्कर्षाचीं वर्तमानें कितीही आल्यास यांस खरें वाटत नाहीं. नबाबांनीं वैशाख वा। १२ सीस खेमे दाखल व्हावयास मुहूर्त पाहिला आहे. कळावें. बहुत काय लिहिणें लोभ केला पाहिजे ही विनंति. पौ। छ ५ नमादिलाखर.

[२४०]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति उपरि श्रीमंत राजश्री रावसाहेब यांचे लग्नाचा निश्चय माघ शुद्ध नव-मीस झाल्याचीं वगैरे पत्रें पेशजी लिहून पाठविलीं होतीं त्याजवरून कळलेंच अ-सेल. त्यावर माघ शुद्ध नवमीस इंदुवारीं श्रीमंतांचें लग्न जाहलें. महाराज राजश्री छत्रपतीस्वामी साताऱ्याहून लग्नसमारंभास आले. समारंभ चांगला जाहला. पाटीलबाबांस वर्तमान कळण्याकरितां लिहिलें आहे. नबाबाचे पुत्र येणार होते ते समारंभाचे समयीं येऊन पोहोचले नाहींत. मागाहून आले. नबाबाची व धौषा-चे लेक यहतिशामतजंग यांची लढाई निर्मळेवर भारी जाहली. त्यावर यह-तिशामतजंगानें आपले आईस नबाबाकडे पाठवून अ ना य घेऊन हात बांधोन येऊन नबाबास भेटला. या उपर त्यास कसें ठेवितात तें पहावें. निर्मळ व काहीं जहागिरी त्याकडे ठेवावी असें आंतून करारा आहे. पुढें होईल तें लिहून पाठवूं. परंतु ही मसलत त्यांची जाहली. रा। छ २२ रावळ हे विनंति.

[२४१]

श्रीसांबा.

श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेशीं.

विनंति सेवक त्रिंबकराव आपाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ऐ-शीजे, येथील कुशल तागाईत पौष शुद्ध पर्यंत मुक्काम श्रीरंगपट्टण स्वामींचे दयावलोकनें करून यथास्थित असें. या नंतरि स्वामींनीं कृपा पत्रें राजश्री कृष्णराव तात्यांस व राजश्री गणपतराव केशव यांस व सेवकास पाठविलीं तीं

१३. सुतरस्वार=जंटा वरील राखत.

१४. हरकारे=वार्ताहर.

१५. निर्मळेचे जागीरदार औशे यांचे व

निजाम अल्लीचें बांकडे पडून धौशानीं बंड केलें होतें. मराठ्यांनीं निजाम अल्लीची मदत केली.

सखेद लेख देखतां प्रमोद त्यांस ही घडे ॥ ६१ ॥
 प्रचंडपंक्तिंतुंडदंडदक्ष बाहुदंड हा ।
 किशोरकांड खंडिता स्वपिंड जाहला अहा ॥
 सतोक्त देवलोक ही सशोक तो करी क्षमा-
 तळीं निजाश्रुवृष्टिला तृणोद्भवास जे क्षमा ॥ ६२ ॥
 ऐसा जेव्हां रघुतिलक तो गुंतला मोहपाशां ।
 आले हपें कुशलव तदा जानकीजानिपाशां ॥
 घेती त्यातें उतरुनि करे मेदिनीमंडलार्ते ।
 केयूरातें कटकपदकस्त्रैर्मणीकुंडलार्ते ॥ ६३ ॥
 कैकेयीसुनु मेघध्वनिरिपुलवणें द्वेषणाद्यंगभूषां ।
 त्यातें घेती कराहीं अभय हरि जसा दीपकांतीसि पूषां ॥
 मूर्च्छाग्रस्त प्रतापी भट इतर हि जे सैनिक च्छिन्नकाय ।
 दोघे तद्भूषणांचे हरण करिति तद्भारनाशार्थ काय ॥ ६४ ॥
 आहे हा रय हेमरत्नखचित ब्रह्मप्रभापुंजसा ।
 जावें यावरतें बसोनि लव हें बोले स्वतोषें जसा ॥
 तेव्हां सानुज तो चढे कुश सुखे श्रीराघवस्यदर्शनां ।
 त्यांची दृष्टि जनांसि त्या निराखितां गेली मरुदंदनीं ॥ ६५ ॥
 श्रीमन्मारुति जांबवान् ध्रुवग हे दोघे चि तेथें कृती ।
 होते रुत्रिमूर्च्छित क्षितितळीं अत्यंत रम्याकृती ॥
 त्यातें पाडुनियां झणे लव कुशा या वानरातें धरा ।
 या नेऊं अवलोकितां चि जननी होईल दृष्टांतरा ॥ ६६ ॥
 ऐसें ऐकोनि कानें पवनसुत झणे जांबवैन्मृत्यु आला ।
 तूतें मातें धरुनि प्रबळ बळ लवें नेइल स्वालयौला ॥
 मूर्च्छाग्रस्तात्म रामप्रभृति मृत तसे पाडिले बाळकांहीं ।
 झांकावें लोचनातें दृढ जयद नसे आपणा काळ कांहीं ॥ ६७ ॥
 युद्धार्ते करितां महाबळ शिशू संहारितील क्षणे ।
 माचितीं त्रिजगज्जैयार्ह चि असे हे भासती लक्षणे ॥

२१ लेख=देव. २२ प्रचंडपंक्तिंतुंडदंडदक्ष=मोठ्या दशमुख रावणाचें मर्दन करण्याविषयी
 समर्थ असा. २३ मोह=मूर्च्छा. २४ मेदिनी=भू. २५ केयूर=बाहुभूषण. २६ स्त्रक=हार.
 २७ कैकेयीसुनु=भरत. २८ मेघध्वनिरिपु=इंद्रजिच्छत्रु लक्ष्मण. २९ लवणद्वेषण=शत्रुघ्न.
 ३० भूषा=दागिने. ३१ पूषा=सूर्य. ३२ छिन्नकाय=जखमी झालीं आहेत शरीरें ज्यांचीं
 असे. ३३ ब्रह्म=सूर्य. ३४ स्यंदन=रथ. ३५ मरुदंदन=मावती. ३६ ध्रुवग=वानर ३७
 जांबवन्=हे जांबवाना. ३८ आलय=घर. ३९ अर्ह=योग्य.

जातील स्वगृहासि घेउनि तरी संदिग्ध वाटे जिणें ॥
 आजि ह्मातनयासमीप घडतें पंचत्व शस्त्राविणें ॥ ६८ ॥
 ऐसे बोलें उपांशु स्वसैनसुत मग क्षिप्र तो शब्द जाला ।
 दोघातें न्यावयाला लव लवकरि तो त्या स्थळालागि आला ॥
 स्थापुनि स्यंदनातीं प्रबळ शिशु सुखें पर्णशाळेसि गेले ।
 सीता पादांबुजातें नमन करुनियां प्रांजळी नम्र ठेले ॥ ६९ ॥
 पुत्रातें हि न हृदयी आनंदातें हि ते धरी सुमती ॥
 करुणामृतासि केवळ न वर्षली अश्रुवारिली हि सती ॥ ७० ॥
 चिर आलिंगुनि पुत्रद्वयास सोडी श्रमास ही सीता ॥
 सुततनुगतरीपुशस्त्रव्रणावलोकर्प्रहर्षिताभीता ॥ ७१ ॥
 सांगे सीतेसि तेव्हां लव जननि कुशें फारसें युद्ध केलें ।
 याच्या त्रासें रिपूचें बहु बळ यमुनाबंधुगेहासि गेलें ॥
 या वीरें राम तो ही प्रबळ परि रणीं जिकिला बाणजाळें ।
 हीं त्यांचीं भूषणें हा रयवर हि पहा थोर आश्चर्य झालें ॥ ७२ ॥
 तत्कैतुकार्यं ध्रुवगदयातें । मीं आणिलें तूं अवलोक यातें ॥
 तुझ्या रुपें चि खळ क्षयाला । नेऊनि आलों कुशल क्षयालीं ॥ ७३ ॥
 एवं ऐकोनि पाहे तों वोळखे मारुतीस ती ॥
 दुसरा जांबवान्वृद्ध हें जाणे सुमती सती ॥ ७४ ॥
 सीता म्हणे लवाला रणीं ध्रुवंगांस सोड जा बाळा ॥
 मज पाहुनि हे मानी होतील प्राणहीन हें मानीं ॥ ७५ ॥
 ऐकोनि ऐसें मग त्या लवानें । रणीं हरीतें त्यजिलें लवानें ॥
 शाली सुखी ते बहु भूमिकन्या । धन्या वदान्या जगदेकमान्या ॥ ७६ ॥
 अशा काळीं आला वरुणसदैन पासुनि मुनी ।
 तयातें हे दोघे कायिति निजवृत्तासि नमुनी ॥
 तदा आलिंगूनि क्षितिदुहितुपुत्रांप्रति करें ।
 शिरीं स्पर्शे हर्षे सुरविटपिगर्वक्षयकरें ॥ ७७ ॥
 गंगानीर पवित्र नाम शमन प्रेमाश्रुनीरैवैजे ।

१० संदिग्ध=संशयित. ११ पंचत्व=मरण. १२ उपांशु=हळुच, गुप्त रीतीने. १३ स्वसनसुत=बायुपुत्र=मारुती. १४ क्षिप्र=तात्काळ. १५ वारि=पाणी. १६ सुततनुगतरीपुश-स्त्रव्रणावलोकर्प्रहर्षिताभीता=पुत्राच्या शरीरावर शत्रूंनीं केलेल्या जखमा पाहून आनंद न मोति पावलेली. १७ यमुनाबंधुगेह=यमाचें घर. १८ क्षय=घर. १९ वदान्या=उदारा. ५० सदन=घर. ५१ सुरविटपिगर्वक्षयकर=देववृक्ष कल्पद्रुम याचा गर्व नाहीसा करणारा. ५२ नीरघज=उदकसमूह.

वर्षे त्यांवर तो दयाब्धि भगवान् वाल्मीकि नेत्रांबुजे ॥
 त्यांतें जे कथिली धनुःश्रुति तिचे साफल्य जालें खरें ।
 त्या विप्रें सुतनिर्विशेष चि वनीं तीं पाळिलीं लेकरें ॥ ७८ ॥
 श्रीरामसैन्य हि बळें मथिलें कराहीं । संपादिला जय सुदुर्लभ लेकराहीं ।
 आश्चर्ययुक्त मुनि पावुनियां सुखातें । पाहे अतृप्त हृदये क्षण तन्मुखातें ॥ ७९ ॥
 ऐसा शिष्यचरित्रतुष्ट भगवान् वाल्मीकि बोले मुखें ।
 या युष्मच्चरितें करुनि हृदयां मी पूर्ण झालों सुखें ॥
 केला मत्प्रिय राम मूर्च्छित तुम्हां हें दुःख झालें मला ।
 दावा तें स्थळ जेय सैन्य वधिलें आतां चि पाहूं चला ॥ ८० ॥
 राजा राम गुणाभिराम तुमचा तो तात कीं त्याप्रति ।
 दावा नेउनियां मला उचित हें केलें नसे संप्रति ॥
 विप्रैर्वातसमेत तो मग उठे बोलोनि ऐसें मुनी ।
 सीतानंदन दाविती मग तया स्थानासि त्या नेउनी ॥ ८१ ॥
 जेव्हां सानुज मूर्च्छित क्षितितळीं श्रीराम तो देखिला ।
 त्रैलोक्याभर बाळविक्रम वनीं वाल्मीकिनें देखिला ॥
 तेव्हां तो मुनि मंत्रपूत सलिलें सर्वासि क्षिपी करे ।
 सर्वक्लेशहरे जनेप्सितकरे पुण्यामृतैकाकरे ॥ ८२ ॥
 सुप्तोत्थिताचे परि सर्व ऊठले । वंदूनि वाल्मीकिपदासि भेटले ॥
 कृष्णकटाक्षे यमपाश तोडिले । म्हणोनि रामें निजहस्त जोडिले ॥ ८३ ॥
 तेव्हां वाल्मीकिनामा मुनि धरि हृदयां सानुजाला अजाला ।
 आनंदाश्रुप्रवाहे भिजवि बहु तदा तोष झाला द्विजाला ॥
 बोले तो लेखिकांता प्रति धिक्खण जसा कीं पिता स्वात्मैजाला ।
 ऐसा ची तूं त्रिलोकीं गुरू कवि भगवान् वंदिती सर्व ज्वाला ॥ ८४ ॥
 रामा लोकापवादें निजयुवति वनीं त्यागिली त्वां ससर्वा ।
 ते म्यां यूपार्य रानीं विचरतें अपतां देखिली शुद्धसत्त्वा ॥
 तूशी कांता प्रसांता अजतनुजवधू मैथिलीची सुता हें ।
 जाणूनि त्रींण केलें तनुजवचनमनें आजपर्यंत पाहें ॥ ८५ ॥
 तीचे हे पुत्र दोघे कुशलव तुजशीं निर्मिलें युद्ध यांहीं ।

५३ धनुःश्रुति=धनुर्वेद. ५४ सुतनिर्विशेष=पोटच्या पुत्राप्रमाणें. ५५ युष्मच्चरित=तुमचें वर्तन. ५६ वात=समूह. ५७ लेखिकांत=इंद्र. ५८ धिक्खण=बुद्धरूपति. ५९ स्वपुत्र. ६० ससरवा=गर्भिणी. ६१ यूप=यज्ञस्तंभ. ६२ विचरत=फिरत. ६३ शुद्धसत्त्वा=पतिव्रता. ६४ अजतनुजवधू=अजतपुत्र दशरथ याची सून. ६५ मैथील=जनक. ६६ ज्ञाण=रक्षण

पुत्रच्छात्रादिकाहीं जित बुध धरिती दुःख चित्ती न काहीं ॥
 आतां त्वद्विप्रयोगर्षिखरशिखिशिखातप्तदेहा अदोषा ।
 न्यावी हर्षे गृहाते धरुनि मम वच्चे हे सपुत्रा स्वयोषा ॥ ८६ ॥
 ऐसे बढोनि मग शिष्यासि पाठवुनि सीतेसि आणवि मुनी ।
 स्वीकारिली सतनया राघवे त्वरित बाल्मीकि लागी नमुनी ॥
 हर्षे तदा कुसुमवर्षे अमर्त्य जन वर्षे रघूत्तमशिरी ।
 प्रेमाश्रुशीकर सुरांचे हि भूमिवरि नीहोर तेवि शिशिरी ॥ ८७ ॥
 गाती नर्भी मुदित गंधर्व नाचति तदा अप्सरोगण सुखे ।
 ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुख देव प्रहृष्ट रघुनाथासि वर्णिति मुखे ॥
 भेरीप्रभृत्यखिलवाद्यस्वने करुनि भेरी चि होय जगती ।
 वाहे सुशीत मृदु गंधौल्य वात बहु लाहे प्रमोदें मग ती ॥ ८८ ॥
 एवं झाला प्रमोद प्रचुरतर तदा विष्टपी अंगनेली ।
 अंगीकारोनि रामें मग निज नगरा सर्षि बाल्मीकि नेला ॥
 भेरीवीणांमृदंगप्रभृति बहुविधे वाजलीं मंजु वादें ।
 जेव्हां केले प्रयाण प्रमुदितहृदये त्या जगत्संभवादें ॥ ८९ ॥
 साकेतीलागी रामें गमन करुनियां यज्ञ संपूर्ण केला ।
 झाला स्वाती प्रमोद प्रचुर अवभृथस्नान भूकन्यकेला ॥
 दासीदासाश्वरत्नक्षितिकनकरयेभेद्रधेन्वशुंकाहीं ।
 झाले तृप्त द्विजाति स्वमनि न गणिती द्रव्यनीयासि काहीं ॥ ९० ॥
 एवं रावणपीडितत्रिभुवनक्लेशक्षया कारणें ।
 ब्रह्मप्रार्थितपादपद्मयुगुले देवे जगत्कारणें ॥
 मायामानुषविग्रहे रुतमहारक्षःसमिन्निग्रहे ।
 सर्वाते सदनुग्रहे सुखविले निर्दोषलीलागृहे ॥ ९१ ॥
 ऐशी नित्य सुखाकरे सुचरिते एनस्तमोहस्करे ।
 जीं केलीं करुणाकरे रघुवरे भक्तापदातर्करे ॥

६७ छात्र=शिष्य. ६८ विप्रयोग=विद्योग. ६९ शिखिशिखा=अग्निष्वाला. ७० शीकर=विदु. ७१ नीहार=दंश. ७२ शिशिर=माघ फाल्गुन हे मास. ७३ गंधाढ्य=सुगंधी. ७४ प्रमोद=हर्ष. ७५ विष्टप=जगत्. ७६ अंगना=स्त्री. ७७ सर्षि=कर्पोसह. ७८ मंजु=मधुर. ७९ जगत्संभवाद=जगताची उत्पत्ति कर्ता (राम). ८० साकेत=अयोध्या. ८१ स्वात=चित्त. ८२ प्रचुर=पुष्कळ. ८३ अवभृथ=यज्ञसमाप्तिदर्शक. ८४ अंशुक=वस्त्र. ८५ द्रव्यनाथ=कुबेर. ८६ विग्रह=शरीर. ८७ समिन्निग्रह=समूहदंडक. ८८ एनस्तमोहस्कर=पापरूपी अंधकाराचा सूर्य ह्म. नाशकर्ता. ८९ भक्तापदातस्कर=भक्तांचीं संकट घालविणारा.

त्यां मध्ये लव वर्णिला प्रमुदित स्वाते मयूरेश्वर ।
 लोकीं नाहिं च आर्य कार्य दुसरे या विग्रहे नेश्वरे ॥ ९२ ॥
 जैमिनिकृतभारतगतहयमेधीं कुशलवाख्यानीं ॥
 तेरावा अध्याय श्रवण करावा रसज्ञमुख्यांनीं ॥ ९३ ॥
 इति श्रीकुशलवोपाख्याने मयूरेश्वर
 विरचिते त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 श्रीसीतारामचंद्रावर्णमस्तु
 समाप्तोऽयं ग्रंथः

कुशलवोपाख्यानान्तोल वृत्ते.

पद्यांक	वृत्तनाम.
१	आर्या.
२	शार्दूलविक्रीडित
३	मंदाक्रांता.
४-१२	शार्दूलविक्रीडित.
१३	स्रग्धरा.
१४-१६	शार्दूलविक्रीडित.
१७	आर्या.

अध्याय २.

१	द्रुतविलंबित.
२	मंदाक्रांता.
३	आर्या.
४	मंदाक्रांता.
५	आर्या.
६-८	अनुष्टुभ्.
९	रमा.
१०-१६	पुष्पिताग्रा.
१७	अनुष्टुभ्.
१८	आर्या.
१९	पंचचामर.
२०	अनुष्टुभ्.
२१-२३	महर्षिणी.
२४	दंडक.
२५	अनुष्टुभ्.
२६	अमृतध्वनि.
२७	मालिनी.
२८	इंद्रवंशा.
२९-३१	अनुष्टुभ्.
३२-३४	आर्या.
३५-३८	अनुष्टुभ्.

अध्याय ३.

१	रमा.
२	अनुष्टुभ्.
३	आर्या.
४-५	अनुष्टुभ्.

पद्यांक	वृत्तनाम.
६-७	आर्या.
८	स्रग्धरा.
९-१०	आर्या.
११	अनुष्टुभ्.
१२-१३	सारंग.
१४-१५	अनुष्टुभ्.
१६	स्रग्धरा.
१७	दोहा.
१८-१९	मंदाक्रांता.
२०	पृथ्वी.
२१	आर्या.
२२	हरिणी.
२३	अमृतध्वनि.
२४	माल्यभारा.
२५	उपजाति.
२६	मालिनी.
२७	माल्यभारा.
२८	रथोद्धता.
२९	स्रग्धरा.
३०	स्वागता.
३१	इंद्रवज्रा.
३२	शार्दूलविक्रीडित.
३३	पृथ्वी.
३४-३५	माल्यभारा.
३६	उपजाति.
३७	विबुधप्रिया.
३८	शालिनी.
३९	मालिनी.
४०-४३	अनुष्टुभ्.
४४	आर्या.

अध्याय ४.

१	पृथ्वी.
२	आर्या.
३-५	अनुष्टुभ्.
६	वसंततिलका.
७	शिखरिणी.

पद्यांक	वृत्तनाम.
८-१०	शार्दूलविक्रीडित.
११	प्रमिताक्षरा.
१२	पुष्पिताग्रा..
१३	महर्षिणी.
१४	उपजाति.
१५	अनुष्टुभ्.
१६	आर्या.
१७	वशस्थ.
१८-२०	वसंततिलका.
२१	द्रुतविलंबित.
२२	शार्दूलविक्रीडित.
२३-२५	अनुष्टुभ्.
२६	शार्दूलविक्रीडित.
२७	माल्यभारा.
२८	अनुष्टुभ्.
२९	उपजाति.
३०	वसंततिलका.
३१	उपजाति.
३२	सारंग.
३३-३४	अनुष्टुभ्.
३५	पृथ्वी.
३६	वसंततिलका.
३७	इंद्रवंशा.
३८	शिखरिणी.
३९-४०	वसंततिलका.
४१-४२	शार्दूलविक्रीडित.
४३	वसंततिलका.
४४	मंदाक्रांता.
४५	उपजाति.
४६	आर्या.
४७	उपजाति.
४८	रुक्मिणी.
४९	आर्या.
५०	वसंततिलका.
५१	उपजाति.
५२	अनुष्टुभ्.

पद्यांक	वृत्तनाम.
५३-५४	आर्या.
५५-५६	वसंततिलका.
५७-५८	उपजाति.
५९-६०	आर्या.
६१	वसंततिलका.
६२-६३	उपजाति.
६४	अनुष्टुभ.
६५	वियोगिनी.
६६	शिखरिणी.
६७	आर्या. ●
६८	अनुष्टुभ.
६९	सारंग.
७०	आर्यागीति.
७१	विबुधप्रिया.
७२	आर्या.
७३	वसंततिलका.
७४	चंद्रिका ऊर्फ उत्पल्लिनी.
७५	भुजंगप्रयात.
७६-८३	आर्या.
८४	स्रग्धरा.
८५	तोटक.
८६-८७	आर्या.
८८	शादूलविक्रीडित.
८९	आर्या.
अध्याय ५.	
१	उपजाति.
२	शादूलविक्रीडित.
३	अनुष्टुभ.
४	उपजाति.
५	अनुष्टुभ.
६-७	शादूलविक्रीडित.
८	मालिनी.
९	पृथ्वी.
१-अ	आर्या.
१०	सारंग.
११	जलोद्धतगति.
१२	स्रग्धरा.
१३	आर्या.
१४	विबुधप्रिया.

पद्यांक	वृत्तनाम.
१५	आर्या.
१६-१८	शादूलविक्रीडित.
१९-२३	आर्या.
२४	पुष्पिताम्बा.
२५	शादूलविक्रीडित.
२६	अनुष्टुभ.
२७	अधृतध्वनि.
२८-३३	आर्या.
३४	अनुष्टुभ.
३५	स्रग्धरा.
३६	आर्या.
अध्याय ६.	
१-३	स्रग्धरा.
४	वसंततिलका.
५-७	शादूलविक्रीडित.
८	विबुधप्रिया.
९	शिखरिणी.
१०-१५	आर्या.
१६	स्रग्धरा.
१७	आर्या.
१८	स्रग्धरा.
१९	आर्या.
अध्याय ७.	
१	उपजाति.
२-३	आर्या.
४	अनुष्टुभ.
५	स्रग्धरा.
६	पृथ्वी.
७	हरिणी.
८	वसंततिलका.
९	अनुष्टुभ.
१०-११	शादूलविक्रीडित.
१२	स्रग्धरा.
१३-१४	शादूलविक्रीडित.
१५	आर्या.
१६	वसंततिलका.
१७-२०	शादूलविक्रीडित.
२१	आर्या.
२२	स्रग्धरा.
२३-२४	शादूलविक्रीडित.

पद्यांक	वृत्तनाम.
२५	आर्या.
अध्याय ८.	
१	स्रग्धरा.
२	मत्तमातंगलीलाकर
	दंडकवृत्त.
३	वसंततिलका.
४	पुष्पिताम्बा.
५	वसंततिलका.
६	शादूलविक्रीडित.
७	आर्यागीति.
८	आर्या.
९	इंद्रवज्रा.
१०	उपजाति.
११	उर्ध्ववज्रा.
१२	अनुष्टुभ.
१३	उर्ध्ववज्रा.
१४	इंद्रवज्रा.
१५-१६	वियोगिनी.
१७	उपजाति.
१८-१९	हरिणी.
२०	अनुष्टुभ.
२१	स्रग्धरा.
२२	पुष्पिताम्बा.
२३	पंचचामर.
२४	मंदाकांता.
२५	मयूरी.
२६-२७	उपजाति.
२८	आर्या.
२९-३१	स्रग्धरा.
३२-३६	शादूलविक्रीडित.
३७	शालिनी.
३८	आर्या.
अध्याय ९.	
१	स्रग्धरा.
२-३	प्रहाषिणी.
४	मयूरक.
५	शादूलविक्रीडित.
६	विबुधप्रिया.
७	प्रहाषिणी
८	आर्या.

पद्यांक	वृत्तनाम.
१-१०	शार्दूलविक्रीडित.
११	हरिणी.
१२	शार्दूलविक्रीडित.
१३-१३अ	अनुष्टुम्.
१४	स्रग्धरा.
१५-१७	शार्दूलविक्रीडित.
१८	अनुष्टुम्.
१९	आर्या.

अध्याय १०.

१-२	शार्दूलविक्रीडित.
३-४	आर्या.
५-६	शार्दूलविक्रीडित.
७	स्रग्धरा.
८	शिखरिणी.
९	पृथ्वी.
१०	शार्दूलविक्रीडित.
११	स्रग्धरा.
१२	शार्दूलविक्रीडित.
१३	आर्या.
१४-१६	शार्दूलविक्रीडित.
१७	आर्या.
१८	उपजाति.
१९	आर्या.

अध्याय ११.

१-२	स्रग्धरा.
३	पृथ्वी.
४-५	स्रग्धरा.
६	शार्दूलविक्रीडित.
७	स्रग्धरा.
८-१०	शार्दूलविक्रीडित.
११	पृथ्वी.
१२	आर्या.

अध्याय १२.

१-२	शार्दूलविक्रीडित.
३-८	आर्या.
९	आर्यागीति.
१०-१५	आर्या.
१६-१९	शार्दूलविक्रीडित.
२०	पृथ्वी.
२१-२२	आर्या.

पद्यांक	वृत्तनाम.
२३-२५	शार्दूलविक्रीडित.
२६-३२	आर्या.
३३-३४	शार्दूलविक्रीडित.
३५	स्रग्धरा.
३६	शार्दूलविक्रीडित.
३७	स्रग्धरा.
३८-४०	शार्दूलविक्रीडित.
४१	वसंततिलका.
४२	स्रग्धरा.
४३	आर्या.
४४	आर्या.

अध्याय १३.

१	आर्या
२	शिखरिणी.
३	रथोद्धता.
४	आर्या.
५-८	स्वागता.
९-१०	वसंततिलका.
११	शार्दूलविक्रीडित.
१२	आर्या.
१३	अनुष्टुम्.
१४-१५	पृथ्वी.
१६-१७	आर्या.
१८-१९	स्रग्धरा.
२०	अनुष्टुम्.
२१	उपजाति.
२२	इन्द्रवज्रा.
२३-२५	शार्दूलविक्रीडित.
२६	इन्द्रवज्रा.
२७	उपेन्द्रवज्रा.
२८-२९	शार्दूलविक्रीडित.
३०	अमृतध्वनि.
३१	शार्दूलविक्रीडित.
३२-३३	स्वागता.
३४	शार्दूलविक्रीडित.
३५	मंदाक्रांता.
३६-३७	पृथ्वी.
३८-३९	शार्दूलविक्रीडित.
४०-४१	आर्या.
४२	वसंततिलका.

पद्यांक	वृत्तनाम.
४३	इन्द्रवज्रा.
४४-४५	आर्या.
४६	वसंततिलका.
४७	स्रग्धरा.
४८	शार्दूलविक्रीडित.
४९-५०	स्रग्धरा.
५१	पृथ्वी.
५२	अनुष्टुम्.
५३	शार्दूलविक्रीडित.
५४	वसंततिलका.
५५	आर्यागीति.
५६	शार्दूलविक्रीडित.
५७-५८	आर्या.
५९	द्रुतविलंबित.
६०	स्रग्धरा.
६१-६२	पंचचामर.
६३	मंदाक्रांता.
६४	स्रग्धरा.
६५-६६	शार्दूलविक्रीडित.
६७	स्रग्धरा.
६८	शार्दूलविक्रीडित.
६९	स्रग्धरा.
७०-७१	आर्या.
७२	स्रग्धरा.
७३	उपजाति.
७४	अनुष्टुम्.
७५	आर्या.
७६	उपजाति.
७७	शिखरिणी.
७८	शार्दूलविक्रीडित.
७९	वसंततिलका.
८०-८२	शार्दूलविक्रीडित.
८३	इन्द्रवंशा.
८४-८६	स्रग्धरा.
८७-८८	अमृतध्वनि.
८९-९०	स्रग्धरा.
९१-९२	शार्दूलविक्रीडित.
९३	आर्या.
एकूण पद्ये	५०९.
	समाप्त.

मोरोपंतकृत प्रल्हादविजय.

आर्यागीतिवृत्त.

प्रल्हादविजयो नाम ग्रंथोयं स्वैस्तरुः सतां ॥

भवतु श्रीशरूपया मनः संकल्पसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमत्प्रल्हादाची लीला गावी खैनी सदाल्होदाची ॥

हरिचरणीं अनिश मन स्थापुनि करिते भवानळींचें शमनं ॥ १ ॥

कश्यपमुनिची दारी दिति दक्षसुता प्रसिद्ध परमोदारा ॥

तत्सुत हिरण्यकशिपु ब्रह्मवैरो होय मत्त तो देवरिपु ॥ २ ॥

पीडी तो मंदं रसां वैरिवळीं होय सागरीं मंदरसा ॥

करुनि बळें समराशी पाडी शवशत्रुच्या नगांसम राशी ॥ ३ ॥

नरवीर्यतिमिरतरणीं अमरांला ही करी पराभूत रणीं ॥

जिकोनि शतक्रतुला आणी त्याच्या यशोमृता तक्रतुला ॥ ४ ॥

असुरप राजयशार्ते हरि माजे शत्रुच्या पराजयशार्ते ॥

आठ हि दिर्गधिप दमुनी त्रस्त करी सर्व सत्समाधिपद मुनी ॥ ५ ॥

पीत सुरारस कलहा करुनि सेवी सुराधिकार संकल हा ॥

फिरती सुर मानवसे स्वांशे त्यांच्या पर्दी विजयमान वसे ॥ ६ ॥

सेवी क्रतुभाग जसा सुर माजे धरुनि कामलोभा गजसा ॥

करुनि उपायनयाते अहि देती रत्नमय उपायनें याते ॥ ७ ॥

१ बृहदशमाचे पहिले ५४ अध्याय ज्या आर्यागीति वृत्तांत रचिले आहेत त्याच वृत्तांत या प्रकरणाचे चार ही विजय पंतांनी लिहिले आहेत.

२ या ग्रंथाचा उल्लेख नामरसायनांत कवीने येणें प्रमाणें केला आहे:—

श्रीमद्विष्णुपुराणीं पाहुनि अत्यंत आदरें रचिला ।

प्रल्हादविजयनाम ग्रंथ पहा नग धि मणिगणीं खचिला. ॥ १०५ ॥

१ स्वस्तरु=कल्पतरु. २ खनी=खाण. ५ सदाल्होदाची=उत्तम आनंदाची. ६ भवानळ=संसारान्नि. ७ शमन=नाश. ८ दारा=खोली. ९ मंद=मूढ. १० रसा=पृथ्वी. ११ समर=युद्ध. १२ नगासम=डोंगरा एवढ्या. १३ नरवीर्यतिमिरतरणीं=नरवीर्यनाशक. १४ अमर=देव. १५ पराभूत=पराजित. १६ शतक्रतु=इंद्र. १७ तक्रतुला=ताकाची उपमा. १८ विगधिप=दिशांचे स्वामी. पूर्वेचा इंद्र, पश्चिमेचा वरुण, दक्षिणेचा यम, उत्तरेचा सोम किंवा कुबेर, ईशान्येचा ईशान, आग्नेयेचा अग्नि, नैऋत्येचा मित्रांति, वायव्येचा वायु. १९ विजयमान=विजयी. २० क्रतु=ब्रह्म. २१ अहि=सर्प. २२ उपायन=नजराणा.

शक्र वसु शवि प्रबळें दमिले हरिलीं च अन्यसुरविप्रबळें ॥
 केलें भुवन वश रण-त्रासे मग येति देवमानव शरण ॥ ८ ॥
 जे कांहीं रुचिरे जनीं ते घे तच्छक्ति शत्रुखरेरुचिरजनी ॥
 कीर्ति हरी विश्वाची सेवी रंभा तिलोत्तमा विश्वाची ॥ ९ ॥
 नरलोकामरसहित त्रिजगीं मानी कुबुद्धि कामरस हित ॥
 सेवी बहु विषयतिं वाटे अमृतासमान ते विष यातें ॥ १० ॥
 सेवी स्फटिकगृहाला समधिष्ठुनि एकदा महासुर हालीं ॥
 कामविनोदध्रमदा मदिरीं तत्प्रकृतिद्वानि ते दध्रमदेीं ॥ ११ ॥
 रंभा सुभर्गी नाचे रस घे गंधर्वराजशुभगानाचे ॥
 करुनि सभाजनें सौरा तत्कीर्ति चि गाय तो सैभाजन सौरा ॥ १२ ॥
 तेथें कंद नयांचा आला प्रल्हादनाम नंदेन याचा ॥
 नृप-वचने ज्या शिकवी ज्ञान करे नित्य बाळपाठाशि कवी ॥ १३ ॥
 जो गर्भी निजला भें धरुनि तेथें चि नारदे निजलाभें ॥
 बोधुनि केला जागा धरिला ज्याच्या मनें मुकुंदीं जागीं ॥ १४ ॥
 तो कैवि सुतपा दास प्रभुचा धरि कर्ष्यपार्षसुतपादास ॥
 तो आलंगनदानें तातें केला सुखी प्रमोदनदीनें ॥ १५ ॥
 त्यासि झणे राजवर प्राज्ञा पदलासि गुरुगृही आजवर ॥
 तेथें वत्सा गमला पदार्थ जो सारभूत तो सांग मला ॥ १६ ॥
 पुसतां ऐसें द्वितिजे वर्णां प्रल्हाद असुरजन निंदिति जें ॥
 ताता हरिला गावें संतत तत्पादसेवना लागावें ॥ १७ ॥
 लागावें या वाटे हें चि सदा सारभूत हृदया वाटे ॥
 ज्यासि न आवि न निर्धन स्मरतो गातो सदैव ते ज्ञानिधन ॥ १८ ॥
 ऐसें जेव्हां कथिलें तों पोळे कर्ण जेवि कढल्या कथिलें ॥
 द्वितिजे ज्ञानानयनें कोधे केलीं अनूरुवर्णे नयनें ॥ १९ ॥
 पुत्राध्यापकवदना पाहोनि म्हणे अरे सुदुर्मतिसेदिना ॥
 बाळक रिपुच्या भजनीं लावुनि संपादिला बरा लाभ जनीं ॥ २० ॥

२१ शचिर=सुंदर. २२ शत्रुखरुचिरजनी=शत्रुरूपी सूर्याला राजीसारखा. २५ हाला=मद्य.
 २६ मदिरी=मद्य. २७ दध्रमदा=थोडा मद्य आणणारी. २८ सुमगा=सुंदर. २९ सभाजन=
 पूजन. ३० सारा=उत्तमा. ३१ सभाजन=सभेतील लोक. ३२ सारा=सर्व. ३३ नय=नीति.
 ३४ नंदन=पुत्र. ३५ जागा=आश्रय. ३६ कवि=ज्ञानी. ३७ सुतपा=तपस्वी. ३८ करयप-
 पिमुत=हिरण्यकशिपु. ३९ प्रमोदनद=आनंदाचा प्रवाह. ४० निधन=मरण. ४१ ज्ञानि-
 धन=ज्ञात्यांची दौलत. ४२ कर्ण=कान. ४३ अनूरुवर्ण=ज्याला मांड्या माहीत असा जो
 अरुण (अनूरु) त्याच्या रंगासारखा लाल. ४४ अध्यापक=गुरु. ४५ सदन=गृह.

१६ भाव=भद्रा. १७ कोपसर्पकालागुह=कोपरूपी सर्पाळा चंदनासारखा आवळणारा. १८ अति कोपप्रिय (कोपी). १९ स्वात=चित्त. २० कारण=उत्पत्तिकर्ता. २१ विरव=सर्व वस्तु. २२ विश्वास=मरंवसा. २३ शब्दागोचर=शब्दांनी अवर्णनीय. २४ जिष्णु=जिह्वा, नाशकर्त्ता. २५ चार=चाळे. २६ पामरशील=नीच स्वभाव. २७ माजन=स्थान. २८ धाता=उत्पन्नकर्त्ता. २९ विधाता=उत्पन्नकर्त्ता. ३० असिवाणी=तरवारी सारखा. ३१ मण्डूश=नाश. ३२ प्रकर=समूह. ३३ परती=एकीकडे. ३४ किशोर=बालक. ३५ पापरती=पापप्रिय. ३६ संचार=भ्रमवाधा.

वदतो अनुचित सारें निघती वाक्यें मुखातुनी निःसारें ॥ ३३ ॥
 हें वदतां जनकार्णें ऐके तो विष्णुभाक्तीभाजन कार्णें ॥
 नमुनि म्हणे परिसा हो मन तूझें कटुक मानितें परिसा हो ॥ ३४ ॥
 माझे चि हृदयकमळ प्रवेशला तो नसे चि गतशोककमळ ॥
 मज तुज जनास विष्णु व्यापुनियां चेष्टवीतसे भ्राजिंणु ॥ ३५ ॥
 आधी भ्रम मधुपानें त्यांत हि हरिपादनीरुद्धमधुपानें ॥
 सत्वान्यगुणप्रकृती कोपविला ज्यास भीति सूर विप्र कृती ॥ ३६ ॥
 कोपानळांत काढा होऊनि म्हणे खळासि येथुनि काढा ॥
 केली क्षमा उदंडा गुरूकरवी यासि बुद्धि शिकवा दंडा ॥ ३७ ॥
 त्या दैत्याही ज्ञानी नेला गुरूच्या गृही अतैवज्ञानी ॥
 तो अध्यापकशाला सेवी साधू धरील ताप कशाला ॥ ३८ ॥
 तेथे पडे अनवरत स्वोपाध्यायोक्त शास्त्र अनवरत ॥
 अन्य जना परि चर्या दावी गुरूची करी सदा परिचर्या ॥ ३९ ॥
 त्यावर बहु काळानें नंदन बोलाविला असुरपाळानें ॥
 प्रह्लाद हि तातपर्वें वंदी भावें करुनि अहितैतपर्वें ॥ ४० ॥
 आत्मकुमारा जवळी स्यापूनि असें म्हणे असुरराज बळी ॥
 गा वत्सा गीया रे जेथे माझे स्वचित्त सुभगा थारे ॥ ४१ ॥
 ऐशी आज्ञा त्राते करितां जोडूनि हस्तजलजातितें ॥
 प्रेमें करुनि वाचे प्रह्लाद झणे स्मरोनि पद देवाचे ॥ ४२ ॥
 जेथुनि पुरुष प्रकृती स्थिर चर जो सर्वदा दयार्द्रप्रकृती ॥
 जो वरदा रमावर हो तो विष्णु सदा प्रसन्न आम्हावर हो ॥ ४३ ॥
 या गायेच्या श्रवणें पावे तो दुःख तें वदावें कवणें ॥
 पेढे अमर्षदावें वांछी सत्पुत्रनाश काय वदा वदावें ॥ ४४ ॥
 दैत्यासि म्हणे मारा विलंब न करुनियां कुबुद्धि कुमारा ॥
 खैरशास्त्रसमूहानीं छेदा हा वांछितो कुळाची हानी ॥ ४५ ॥

६६ गतशोककमळ=गेला आहे शोकरूपी मळ ज्याचा असा. ६७ भ्राजिणु=तेजस्वी.
 ६८ मधुपान=मद्यप्राशन. ६९ हरिपादनीरुद्धमधुप=हरीच्या पदकमलाचे ठायीं रमणारा
 प्रह्लाद. ७० सत्त्वान्यगुणप्रकृति=रजस्तमोगुणयुक्त आहे प्रकृति ज्याची असा. ७१ दंडा=
 मारा. ७२ अतस्त्वज्ञ=तत्त्व न जाणणारे. ७३ अनवरत=निरंतर. ७४ अ-मव-रत=पुराण
 पुरुषाचे ठायीं रमलेला प्रह्लाद. ७५ चर्या=वागणक. ७६ परिचर्या=सेवा. ७७ अहित-आ-
 तप-द=शत्रुतापद. ७८ गाथा=कविता. ७९ हस्त-जल-जात=करकमल. ८० पुरुष=आत्मा.
 ८१ प्रकृति=सृष्टि. ८२ रमा-वर=लक्ष्मीपति. ८३ अमर्ष-दाव=क्रोधाग्नि. ८४ खर=तोष्ण.

आहार नवा चावा स्वकुळींगार क्षणार्ध ही न वांचावा ॥
 मत्कुलमालिन्या या आज्ञा माझी तुम्हासि झाली न्याया ॥ ४६ ॥
 तेव्हां दानव हे ती आज्ञा घेवूनि कादिती नव होती ॥
 पाहुनि खर तरवारी ये सज्जनलोचनासि बहुतर वारी ॥ ४७ ॥
 स्वस्य प्रल्हाद मनीं यद्यपि ते सर्व सिद्ध झाले र्दमनीं ॥
 देहीं आत्मार्जगर व्यर्थ चि शस्त्रास्त्र-काळअहिराज-गैर ॥ ४८ ॥
 घेउनि शस्त्रप्रकर्षा उचलितो नेधवां रिपु क्षिपे कैरा ॥
 प्रल्हाद म्हणे शैमना करा सुखे हर्षवा धराधीशैमना ॥ ४९ ॥
 शस्त्रसमूहामाजी तुम्हांत मदंतरीं हुरी हे मोग्ग ॥
 वाणी असेल साची तरि देह छेदितां तगेळ असाची ॥ ५० ॥
 हें ऐकुनि ऐंकांमे करिती शूर प्रहार मारणकैमे ॥
 नीरद बहुतर वारी वर्षे तैशा च भासती तरवारी ॥ ५१ ॥
 तरवारी खरधारा वर्षति बहु जेवि वारिदंय्या धारा ॥
 होती शब्द खणखण व्योमीं उडती तुटोनि खंड सणसण ॥ ५२ ॥
 अच्युतदेहत्राणा धरितां शस्त्रे विनाश कैचा प्राणा ॥
 झाला न लोमै भंग त्राता ऐसाचि साधुचा श्रीरंग ॥ ५३ ॥
 विष्णुस्मरणीषधिला धरितां वर्जे न काळदंडे वधिला ॥
 प्राकृत शस्त्रे काय प्रल्हादाचा सुरम्य झाला काय ॥ ५४ ॥
 राय म्हणे रे परत द्वेषिस्तुतिपासुनी न हो पापरत ॥
 देतो मी अभय तुला मूढ-मतीची किमर्थ धरितोसि तुला ॥ ५५ ॥
 ऐशी असुरपतीची वाणी ऐके कुबुद्धिची सुपतीची ॥
 सन्मतिनिधिब्रैश्रवणं प्रल्हाद म्हणे पित्या करावे श्रवण ॥ ५६ ॥
 भयहर अनंत राया हृदयी असतां भवांबुराशिं तराया ॥
 मज कैची भीति जनीं मत्त्राणीं जागरूक तो दिनरंजनी ॥ ५७ ॥
 भवभय हरिपदनखरे त्रीत जनीं होय लेश तापद न खरे ॥

८५. कुलांगार=कुलकलंक. ८६ हेती=तरवारी. ८७ वारी=वाणी. ८८ दमन=दर्शन. ८९ आत्मा-अजगर=आत्मरूपी सर्प. ९० गर=विष. ९१ प्रकर=समूह. ९२ क्षिप्र=सत्वर. ९३ कर=हात. ९४ शमन=मर्दन. ९५ धराधीश=राजा. ९६ माजी=माझी. ९७ एकामे=एकदम. ९८ मारण-काम=मारण्याची ह्छा. ९९ नीर-द=मेघ. १०० वारि-द=मेघ. १ व्योम=आकाश. २ अच्युत-देह-त्राण=विष्णुरूपी चिळखत. ३ लोम=रोम, केश. ४ प्राकृत=साधारण. ५ द्वेषिस्तुति=शत्रूचा शतव. ६ तुला=उपमा. ७ सन्मति-निधि-वैश्रवण=सम्पत्तिरूप देव्याचा कुबेर. ८ भव-अंबु-राशि=संसार-सागर. ९ त्राण=रक्षण. १० दिनरजनी=दिवसरात्र. ११ नखर=नख. १२ त्रात=रक्षित.

अभयद केशव कर्मलावर विष्णु जगन्निवास तो एक मला ॥ ५८ ॥
 भेद जिहीं न दवाडिला त्याला तूण ते हि होय भयनद वडिला ॥
 भवतिमिरमहारविला न भनोनि तिहीं स्वलाभमाणि हारविला ॥ ५९ ॥
 हा बुधमुक्ताहार ज्ञानिजनाचा यथेष्ट अमृताहार ॥
 झाला पविप्रहार त्रिदशरिपुला स्वनंदनव्याहार ॥ ६० ॥
 बोलावी नृप सर्प श्राद्धपंतीचे चि काय ते अपसर्प ॥
 त्यासि ह्मणे धृतदर्प स्वसुत वधावा शिवे जसा कंदर्प ॥ ६१ ॥
 चावा पापडसा रे नाही तुम्हासि लेश पाप डसा रे ॥
 ऐसे ते अहि ताते नियोजिले नंदनाचिया अहिताते ॥ ६२ ॥
 मग त्या भैरवदशनाही त्याचा सुकुमार देह गुरुदशनाही ॥
 सारा ही कवळीला तो भंग घडे रदाचिरी कवळीला ॥ ६३ ॥
 श्रीहरिचरणाचि रती ते तनु न तुटे भुजंगमफणा चिरती ॥
 मणि फुटती नशि लाही भस्म करी ते क्षणांत तेज शिलाही ॥ ६४ ॥
 ऐशा संतापाशी पावुनि बाऊनि त्या असंतोपाशी ॥
 ते अहि वंदिति जाला वृत्तांत निवेदुनि स्वये दितिजाला ॥ ६५ ॥
 तो खळ पापाचारी दिग्गज ही टाकुनी त्रैपा पाचारी ॥
 मारा दंताघाते म्हणे न पावाल हौ तदंता घाते ॥ ६६ ॥
 दिग्गज विगतनयाला दितिजाला नमुनि त्याचिया तनयाला ॥
 पाडिति दंताघाते क्षितिवरि हरिचित्तप्रशाताघाते ॥ ६७ ॥
 करिति करी शतकोटी-प्रखररदाही प्रहार ते शतकोटी ॥
 त्यांचे न कसे तुकडे होती याचे स्वचित्त भैरवसेतुकडे ॥ ६८ ॥
 त्या दानवदेवांचे निज पद वंदुनि नंदन वदे वाचे ॥

१३ कमलावर=लक्ष्मी-पति. १४ भव-तिमिर-महा-रवि=संसाररूपी अंधकाराचा मोठा
 सूर्य ह्म. संसार नाशकर्ता. १५ बुधमुक्ता-हार=शहाण्यास मोत्यांचे हारासारखा.
 १६ अमृत-आहार=अमृताचे भोजन. १७ पवि-प्रहार=वज्राचा तडाखा. १८ त्रि-दश-
 रिपु=देवांचा शत्रु. १९ स्व-मंदन-व्याहार=आपल्या पुत्राचे माषण. २० श्राद्धपति=
 यम. २१ धृत-दर्प=गर्वा. २२ कंदर्प=मदन. २३ अहि=सर्प. २४ नियोजिले=आज्ञा-
 पिले. २५ मरुत+अशन=वायु भक्षक सर्प. २६ गुरु-दशन=भोटे चावे. २७ रद=दांत
 २८ भुजंग-फणा=सापाची फडा. २९ असंतापाशी=दुष्टाजकळ. ३० दिति-ज=दैत्य. ३१
 त्रपा=लाज. ३२ पाचारी=बलावी. ३३ विगत-नय=अव्यायकर्ता. ३४ हरि-चित्तन-प्रशात-
 अघ=वेवाच्या स्मरणने गेलें आहे पाप ज्याचे अज्ञ. ३५ करी=हत्ती. ३६ शतकोटी-
 प्रखर-रद=वज्रासारखे तीक्ष्ण दांत. ३७ शतकोटी=शंभर कोटी. ३८ भव-सेतु=संसार
 सागर तरुन जाण्याचा पूल. ३९ दानव-देव=राक्षस-राजा. * अपसर्प=हेर.

पा दिग्गजरैदनाहो न निर्मालो काय विष्णु पौरव नाही ॥ ६९ ॥
 दैत्य ह्यणे पापरता हो रे दुष्टा कुबुद्धिकैपा पौरता ॥
 मरण जसे लाभसि ते करुनि सैमचीन झाकराला भसिते ॥ ७० ॥
 दानवदेव कैपास स्वये करुनि बाहुनि स्वसेवक पांस ॥
 मारायाचा शिकवी उपाय परि वारिती तधी त्याशि कवी ॥ ७१ ॥
 सेवक हो तनयाला होमा ज्वलनांत अन्य अंत न याला ॥
 दहन चि जेविलें याते पावो कुमती पतंग जेवि लयाते ॥ ७२ ॥
 हा बहुधा मौर्याही हे पोडा माक्षिया न धौमा यावी ॥
 या खळडिभौ जा रे घालुनिया शीघ्र लांकडी भाजा रे ॥ ७३ ॥
 आज्ञा हे निकारने होता ते भृत्य मग धरुनि कराने ॥
 अमितधनभारचिते मध्ये झाले स्वनायडिभा रचिते ॥ ७४ ॥
 ते निर्दयमानस खा याते ऐसे वदोनि पवमानसैखा ॥
 लाविति परि तो यासी धाके न शिवे तदा जसा तोयौसी ॥ ७५ ॥
 क्रोध तथापि तयाला न ये चि मग तो कथी कथा पितयाला ॥
 विष्णुभजन तापाला हरिते ऐसे चि दैत्यजनता-पाला ॥ ७६ ॥
 पद्मनिकरकरैकीही सैमास्तृता भू शिखी ॥ न खैरकर कांही ॥
 भासे मजला भजनीं हरिच्या सुख फार हा चि निज लाभ जनीं ॥ ७७ ॥
 कविर्कायज मानाते वाढवुनी म्हणाति ते स्वयजमानाते ॥
 उचित तुज न कोपाया पुनरापि करितो सुबुद्धिजनकोपीया ॥ ७८ ॥
 करुणाकर्चुक तात त्यजिति न जरि लेंकुरे सदा चुकतात ॥
 अनुकर्पीपात्रास स्वसुतास असा दिजे न भूपा त्रास ॥ ७९ ॥
 न सुटे हरिपक्ष महा बोधे तरि मर्दनासि पाप क्षमै हा ॥
 कृत्या मग माराया निर्मू हे युक्ति फार सुगमा राया ॥ ८० ॥
 ऐकुनि या परि सारे वचने त्यजि हें कुकर्म तदुपरि सारे ॥

३० रद=दांत. ३१ निमालो=मेलो. ३२ पार-इ=पर तीरास पोंचविणारा. ३३ कृप=वि-
 होर. ३४ परता=पलीकडे. ३५ समचीन=पूजोन. ३६ भसित=मस्म. ३७ कयास=वेत.
 ३८ ज्वलन=अग्नि. ३९ दहन=अग्नि. ४० जेविल=खाईल. ४१ मायावी=कपटो. ४२
 धाम=घर. ४३ खळ-डिम=दुष्ट पोर. ४४ निकर=नेट. ४५ अमित-इंवन=गुप्तकळ लांकडे.
 ४६ पवमान-सखा=वाच्याचा मित्र अग्नि. ४७ तोय=उदक. ४८ पद्म-निकर-करका=
 कमलांचा समूह व गारा (करका). ४९ समास्तृता=आंथरलेली. ५० शिखी=अग्नि. ५१
 खर-कर=तीक्ष्ण ज्वालांचा. ५२ कवि-काय-ज=शुक्राचे पुत्र. ५३ सुबुद्धि-जनक-उपाय=
 चांगली बुद्धि उत्पन्न करणारा उपाय. ५४ करुणा-कर्चुक=छपाळपी अंगरखा. ५५ अ-
 नुकर्पा-पात्र=छपेस योग्य. ५६ क्षम=समर्थ, योग्य. ५७ कृत्या=राक्षसी.

होय पुरोहितसामीं शांत म्हणे बोध मानिला हितसा मी ॥ ८९ ॥
 देउनि कांयज मानें पाठविलें विप्रनायकां यजमानें ॥
 मग शुभमती शिकविती हरिभक्ति सुटावया कुबुद्धिशि कवि ती ॥ ९० ॥
 त्या सज्जनासि कवणें हरिभक्तिहूनि अन्य बुद्धि शिकवणें ॥
 तिळ हि नसे परवा ची सांगे आचार्य म्हणुनियां पैं वाची ॥ ९१ ॥
 अध्ययनविराम यदा होय तदा बाळकांस हि निरामयदा ॥
 चित्सुखहेतुकें विद्या कथी म्हणे तो स्वकीय चित्त कवि द्या ॥ ९२ ॥
 जो सद्गुरुभस्म रणीं करि हरि त्याच्या धरुनि लोभ स्मरणें ॥
 संसृतिपारावारों तरा असद्व्यासना अपारा वारा ॥ ९३ ॥
 ब्रह्म चि या विश्वास स्वमनीं जाणा धरुनियां विश्वास ॥
 हरिचे चि सदा चरण ध्यावे टाकुनि सर्व असदींचरण ॥ ९४ ॥
 चिंता ते सत्वर जें तत्व नसे स्पर्शिलें तमःसत्वरजें ॥
 जेथें अंतरजर्तसा प्रपंच मिथ्या तडाग रविकरज तसा ॥ ९५ ॥
 तुम्हीं च सदा सहजें ब्रह्म असा नामरूपभेदासह जें ॥
 हें कळतां उपरमती संसृति विषयीं दिजे न याउपर मती ॥ ९६ ॥
 नरपशु हे कामरती धरुनि पावोनि जन्मशोका मरती ॥
 द्रव्यास कैलासास ध्याती मग पावताति सकल त्रास ॥ ९७ ॥
 मन तत्वी द्या च वदा हरिगुण शिकणें किमर्थ विद्या चवदा ॥
 कवि चतुराननसम जे मूढ चि ते ही जरि स्वतत्त्व न समजे ॥ ९८ ॥
 जरि हि ऐकाल टिका तरि हरिभजनीं धरा विवेका लटिका ॥
 कालव्यय कां करितां स्वहित त्यजितां किमर्थ लोकांकरितां ॥ ९९ ॥
 या परि जगदीशाला चिंताया लाविली चि अगदीं शाला ॥
 ज्ञानाचा राशि कवि प्रल्हाद मुलांसि सद्दिचारा शिकवी ॥ १०० ॥
 तम नासुनि दैत्यपतीकें रवी परमार्थसमागम तो करवी ॥

१८ पुरोहित-साम=पुरोहितांनीं केलेली समजूत. १९ काय-ज=पुत्र. २० आचार्य=गुरु.
 २१ पर=परंतु. २२ अध्ययन-विराम=शिकणें संपणें. २३ निरामयद=परमेश्वर दासवि-
 णारी २४ चित्सुखहेतुक=ज्ञानसुख देणारी. २५ सद्गुरुभस्म=साधुच्या शत्रुंघा नाश. २६
 संसृति-पारावार=संसारसमुद्र. २७ असत्-वासना=दुष्ट बुद्धि २८ असत् आचरण=वाईट
 वर्तणूक. २९ शुक्ति=शिंप. ३० रणत=रुपें. ३१ रवि-कर-जतडाग=सूर्याचे किरीणापासून
 उत्पन्न झालेला तलाव ह्म० मृगजलाचा तलाव. ३२ नामरूप-भेद-असह=ज्याला नांव व
 रूप यांच्या संकल्पानें मिळता नाहीं. ३३ कामरती=मदनप्रीति. ३४ कलत्र=स्त्री. ३५
 व्यास=गुरु. ३६ चतुरानन=ब्रह्मदेव. ३७ दैत्य-प-तोकवि=दैत्यांच्या राजाचा बालक हाच
 सूर्य.

वितुंज्य तत्पल्लवकोमलाधरं भृशं ममज्जे प्रमदाभिधानुधौ ॥ ३४ ॥
 मनः समाधाय मनोज्ञशीलया बलादुपाक्रामे चिरं विलोकितुं ॥
 उपाचरद्विघ्नममुष्य तत्क्षणात् स्मितप्रदानात् पतिरेव साहसी ॥ ३५ ॥
 कुचद्वयस्योपरि कर्कशात्मनो निधातुकामे करपद्ममीधरे ॥
 निपीडनं तस्य विशंक्य वल्लभा किमत्र हस्तौ परितस्तरे निजौ ॥ ३६ ॥
 असंमुखोहं परिरम्यतामिति प्रियेण साचीकृतमाननं निजं ॥
 अपारयत्सा न तथापि तर्ल्लौतौ विलोक्य तद्विबमुपांतभित्तिगं ॥ ३७ ॥
 करं कृशांग्याः परिगृह्य पार्थिवः स्ववक्षसा योजयति स्म कोमलं ॥
 द्रुतं द्रवीभूय तदा तदास्थिताः प्रसर्त्तुराद् घुसृणैस्य रेणवः ॥ ३८ ॥
 प्रसह्य तस्याः पिबता रदच्छदं तदंतरर्थीचरणोद्यते करे ॥
 निरंशुकीकृत्य कुचद्वयं जवात् समालिल्लिगे सुदृढं महीभृता ॥ ३९ ॥
 यदत्र किंचित् त्रपया नतास्यया निजेच्छयारंभि तया समीहितं ॥
 तदर्थमर्थित्वमवाप चेत् प्रियस्तदेव सद्यः समकोचि सुभ्रवा ॥ ४० ॥
 ममाद्य माभूत् पतिकेलिर्वीमतेत्यहःसु तस्या त्वादि ये समीधयः ॥
 निशासु मंदाक्षपिशाचहं कुतीर्निशम्य भीतैरिव तैः पलायितं ॥ ४१ ॥
 क्षमाभृतश्चाटुसुधाभिषेचनात् क्रमेण तस्या त्वादि कामपीदपः ॥
 अपि त्रपारूपनिर्दोषपौरुषं मनागनादृत्य पुपोष पोषणं ॥ ४२ ॥
 निपीडयामास नृपस्य चुंबतो निजाधरेणाधरमंगना शनैः ॥
 तथा मनागुन्ममितस्तनी च सा बभूव पत्युः परिरंभविश्रमे ॥ ४३ ॥
 क्रमेण सा बाह्यरतेषु वामतां विहाय संजातरसा यदाभवत् ॥
 नृपोपि तावत्खलु नीविमोचने करं करेणुप्रचरो व्यचीचरत् ॥ ४४ ॥
 स निद्रया मुद्रितचेतसः शनैर्विमुच्य तस्या दृढनीविबंधनं ॥
 प्रबोध्य चाह स्तनकंपनैरिमां कथं तवेयं गलितेति सस्मितं ॥ ४५ ॥
 अथ हिया संकुचितांगवल्लीर्य पयःसु तैलप्रतिवत् प्रसृतया ॥
 ससंभ्रमोद्वेगनिबद्धनीविका प्रियप्रमोदार्णवसेतुमञ्जित् ॥ ४६ ॥
 कुचद्वयांति निहितोपि तत्करस्तया न धूतः परमत्र गाढितः ॥
 विशंक्य नीवरेवमोचनं ततः सुमर्दं आसीत्तदमुष्य तत्कुचः ॥ ४७ ॥
 निधाय तस्याः पुरतः स दर्पणं विलोकयंस्तत्प्रतिबिम्बमुल्लेखणं ॥

८१ साचीकृतं=तिर्यक्कृतं. ८३ तत्लौ=परिरंभणे. ८४ आरात्=समीपे. ८५ घुसृणं=
 कुंडुमं. ८६ अंतरायः=विघ्नं. ८७ वामता=प्रतिकूलता. ८८ समाधयः=संकल्पाः. ८९
 पादपः=वृक्षः. ९० निधापः=घोषमः. ९१ करेणुप्रचरः=मंदगतिः. ९२ तैलप्रतिवत्=तैल-
 लेशवत्. ९३ उल्लेखणं=त्यक्तं.

विमुच्यते नीविरसाविति ब्रुवन् हसन्मुखस्तज्जघनेऽक्रोत्करं ॥ ४८ ॥
 तदूर्काडे सविलासमर्पितः शैथिल्यः शयानेन सहानयामुना ॥
 स्फुटं तदीयेन जवादुदंचता विधूततां वेपथुनैव यापितः ॥ ४९ ॥
 सरोजदृष्टेरुरसि स्वमाननं निधाय तस्याः सुचिरं चुचुंब सः ॥
 हृदि स्थितं मन्मथजातवेदं प्रदीपायिष्यन्निव फूल्हतानिलैः ॥ ५० ॥
 तथा हि चक्रे चटुर्भिर्मनोहरैः प्रवृत्तिभिश्च प्रणयी निजाप्रियां ॥
 यथा सरागा मदनोत्सवेष्वसौ न भीषिता च त्रपयातिधूर्तया ॥ ५१ ॥
 निरस्तदीपे निबिडे तमोभरैरुदार्चिर्द्रोर्पैलमंडिते गृहे ॥
 निवेश्य कांतां शयने महीपतिश्चकार तैश्चैलविमोक्षमादिमं ॥ ५२ ॥
 सहाभिलाषं सभयं सकौतुकं सपीडनं सातिसुखं समूर्छनं ॥
 सवेपथुश्चासनिदाघसंभ्रमं सर्वामृतं चानुबभूव सा रतं ॥ ५३ ॥
 विधाय तस्या रतमादिमं पतिः स्मयन्निमामाह नताननांबुजां ॥
 कथं त्वयाऽऽसेचनकांगि लुप्यते त्रपा न संप्रत्यपि दृष्टपारया ॥ ५४ ॥
 रतक्रियामोर्दभृते विकस्वरे सति त्वदीये हृदयाब्जकोरंके ॥
 कुतस्त्वया नश्यति न त्वदाननक्षपाकरादर्शनकारिकौलिका ॥ ५५ ॥
 चिरं परिष्या परिशीलिताप्यसौ जहाति न न्दीभरमस्य केलिषु ॥
 इति त्वया मानिनि मा स्म भूयतः स्फुटं सखीभिः परिहास्यमानया ॥ ५६ ॥
 इति प्रिये वादिनि वेदिकोदरी स्मितप्रभासुंदरमास्यमंडलं ॥
 वितन्वती किंचिदचीकरद् दृशी नृपस्य पंचामृतसारपारणां ॥ ५७ ॥
 न पारयेहं भवदंतिकाश्रवे त्वयैव मत्पार्श्वमुपेप्यतामिति ॥
 जुहाव कांतं मुहुर्द्विगुणैव सा विलज्जिता भूमिविलेखनच्छैलात् ॥ ५८ ॥
 ततो निजोत्संगतले निवेश्य तामुपेत्य पार्श्वं कमितानताननां ॥
 प्रतिप्रीतीक्षेक्षणचुंबनादिभिश्चकार दक्षः परिशील्य निस्त्रपां ॥ ५९ ॥
 स लालयित्वा चिरमंकपंजरे बबंध तस्या हृदि हार्दमीदृशं ॥
 यदेति नापद्यपि संपादि क्षयं वनेपि नाकेपि यतोनुगच्छति ॥ ६० ॥
 अधिप्रभातं दयितस्य मंदिराद्विनिर्यती सा सहसा व्यहस्यत ॥
 विलोकत स्वर्णघटे कलां नवां विधोरिति स्पष्टवचोभिरालाभिः ॥ ६१ ॥
 प्रियास्यतांबूलरसारुणे दृशी सखीजने पश्याति सस्मितं वधूः ॥

१४ शयः=हस्तः १५ जातवेदसं=अग्निः १६ द्रोपलः=द्वन्द्वनीलमणिः १७ चैलं=वस्त्रं.
 १८ सवामृतं=सम्रातिकूल्यं. १९ आसेचनकांगि=यस्य दर्शनेन वृत्तिर्न तादृश्यांगि. १००
 आमोदः=हर्षः १ कोरकः=कुडमलः २ क्षपाकरः=चंद्रः ३ कालिका=मेघपक्तिः ४ परि-
 ण्या=पत्या. ५ वेदिकोदरी=छशोदरी. ६ छलः=मिथं. ७ प्रतीकः=अवयवः ८ हार्दं=प्रेम.

स्फुटं कराभ्यामलकावतंसितप्रसूनरेणोरपराधमभ्यधात् ॥ ६२ ॥
 विनीतिभाजैव विनेतुरंतिकं तयाभिसस्त्रे न कदाचनान्यथा ॥
 तथा च तस्याजानि तत्र निस्तुला प्रवर्धमाना प्रियता नतध्रुवि ॥ ६३ ॥
 अजस्रमस्यां रसभागपि क्षितेः सहस्रनेत्रः सुहितत्वमाप न ॥
 निमेषकालोपि वियोगवासितो विकल्पितस्तेन सकल्यकल्यतः ॥ ६४ ॥
 विवृत्यमुष्मिन् रदनछदं मृदु न्यषेधि यत् कुंचितया तथा ध्रुवा ॥
 राजा राजीवशरासनस्य तत् पतिं प्रति स्वायुधदंडवक्रणा ॥ ६५ ॥
 प्रियामुखेदोरमृतं धैर्यं चिराय कांतो न विरंतुमैहत ॥
 अतो रूपेव प्रमदापि पाणिजैरमुष्य पार्श्वे विरराद कोमलैः ॥ ६६ ॥
 ललाटमौली करमेककं वरश्चकार तस्याश्चिबुकेपि चापरं ॥
 उभावभातामभितः सुधाकरं परं प्रसंती इव पंकजे हठात् ॥ ६७ ॥
 निवेशिते चुंबनलीलयामुना करे शिरस्यंबुधिमेखलाभुवः ॥
 निजा मुखेनांबुरुहातपत्रिणा स्फुटीकृतेवाननसार्वभौमता ॥ ६८ ॥
 निधाय मध्ये चिबुकस्य तर्जनीं स तोलयामास शनैर्मृगीदृशः ॥
 स्मितामृतं स्पंदय वक्त्रचंदिरादितीव लौल्यात्प्रहितः स्वचक्षुषा ॥ ६९ ॥
 महीभृतां यः परिहाप्य धीरतामचीकरत् तान् करदाममात्मनः ॥
 स एष दृष्ट्वा तदुरोजभूभृतौ विमुक्तधैर्यं करदत्वमेयिवान् ॥ ७० ॥
 समुद्रकांचीदुहितुः स्तनद्वयं समुद्रघूणामधिपो नखक्षतैः ॥
 स मुद्रयामास तदा तदाबभौ समुद्रतुल्यस्वर्णघटीव विद्रुमैः ॥ ७१ ॥
 उरोजसीम्नि हुरितं वितन्वति क्षितीश्वरे सा कृतमंदसीकृतं ॥
 चुचुंब तस्याधरमप्यनेन तत्सुखात् समारब्धविधेर्विरम्यत ॥ ७२ ॥
 दुकूलमाकर्षति बल्लभे सती निलीय तस्यैव तनौ हणीर्यया ॥
 निदाघतोयोदयगाढसंगतैरदःप्रतीकैरखिलांगमावृणोत् ॥ ७३ ॥
 परास्तपारायतकूजितैरुतै रते नितांतं पतिकर्णयोरपि ॥
 वर्षं पीयूषरसं रसात्मजा न केवलं तद्रसनेऽधरार्पणात् ॥ ७४ ॥
 पपी विशंकं वसुधासुता सुधां तदाननात् तृप्तमिनस्य मानसं ॥
 असंगतिश्चेतासि शृण्वतामिदं निरस्यते तद्दृढया व्यक्तया ॥ ७५ ॥
 चिराय चेतोभवकेलिसागरे तरंगलीलामनुभूय दंपती ॥

१ सुहितत्वं=घृतिः १० धयन्=पिबन्. ११ पाणिजं=नखं. १२ विरराद=विलिलेक्ष.
 १३ चिबुकं=हनुवटीति महाराष्ट्र भाषायां. १४ अंबुधिमेखलाभुवः=सीतायाः १५ चंदिरः=
 चंद्रः १६ समुत्=सहर्षः १७ मुद्रयामास=अंकयामास. १८ समुद्रतुल्यं=विलोमं. १९
 हुरितं=वर्णं. २० हणीया=लज्जा.

विलोचनोन्मेषविलोपरोपणक्षमं श्रमं तौ सुतरामवापतुः ॥ ७६ ॥
 अखर्वनिश्वासपरंपराकिरामसंकुचत्स्वेदकणांकिताननां ॥
 मुहुः कृताचुंबनमंतरांतरा स बीजयामास चिरं अलौद्रिया ॥ ७७ ॥
 रतश्रमस्विन्नकपोलमंडलं विलोकयंती मुखमस्य सुंदरी ॥
 निजाधरे विदुमभासि तद्रदैः कृतं यदागस्तदवागमत् स्फुटं ॥ ७८ ॥
 विलोक्य वक्त्रं करदर्पणे निजं स्मरक्रियामाचरति क्षितीश्वरे ॥
 विलोचनप्रांतचरत्कनीनिकं मुखं मृदुस्मेरमनामि कांतया ॥ ७९ ॥
 ददर्श पश्यन्नापि तत्कलेवरं चुचुंब चुंबन्नापि तन्मुखांबुजं ॥
 अजस्रमालिङ्गितवानपि प्रियः स्तनोपपीडं मुहुरालिलिङ्ग तां ॥ ८० ॥
 रतश्रमालस्यभूतो महीभूतो निर्दोघपूरप्रशमे निदानतौ ॥
 दधे दधानैरपि कोष्णीतामहो तदीयनासापथिकैः समारणैः ॥ ८१ ॥
 श्रमापनोदाय शशाङ्ककोमलं तदङ्गमात्मोरसि सन्निधाय सः ॥
 असिस्वदतन्मृदुतां यदा तदा चुकोप ताभ्यां पुनरप्यन्यैजः ॥ ८२ ॥
 रसातिरेकस्तरसातिवेलतां गतो नताभ्याः श्रितकांतवक्षसः ॥
 विनेतुमेनां पुरुषायिते रते मनोभुवा देशिकभैरवमापितः ॥ ८३ ॥
 यथेष्टमस्यामपशङ्कमत्रपं रतक्रियाविक्रमभाजि भूपतेः ॥
 चिराय चूतायुधपीडनासहं कृतार्थतामानि बभूव मानसं ॥ ८४ ॥
 विदग्धवेश्यास्वपि विद्यते न या प्रकाशिता सा रतिचातुरी तया ॥
 सदैव सारस्य सरस्वैतामुना सहासिकां यां सुमतिः प्रतीच्छति ॥ ८५ ॥
 चिराय भावं परिगृह्य पौरुषं श्रमातिरेकादलसाखिलैर्द्रिया ॥
 अगादुरस्येव वरस्य सुंदरी शयालुतां शीतलितैतदंतरा ॥ ८६ ॥
 मुखाब्जमीषन्मुकुलीकृतक्षणं मुहुर्मुहुश्चुंबति वल्लभे वधूः ॥
 प्रपन्नसंज्ञा तदनु त्रपाबलाद् विहाय शय्यामपि सावसत् क्षणं ॥ ८७ ॥
 विकीर्णमालाकवरं कचोत्करं विभिन्नहारस्फुरितं पयोधरं ॥
 अपि श्रमाभःसुभगं मुखांबुजं निरीक्ष्य तृप्तिं ययतुर्न तद्दृशौ ॥ ८८ ॥
 उदूढसंमोदमयो यथापुरं प्रियस्य पार्श्वे शयितापि सुंदरी ॥
 विचिंत्य सा केवलमात्मसाहसं प्रियाननं प्रेक्षितुमक्षमाभवत् ॥ ८९ ॥
 अतिश्रमातौ चिरकालखेलनात् परस्पराश्लेषसमर्पिताङ्गकौ ॥

२१ जलाद्रा=जलसिक्तव्यजनं. २२ निदाघः=घर्मः २३ निदागता=हेतुता. २४ को-
 ष्णता=ईषदुष्णता. २५ अनन्यजः=मदनः २६ देशिकभावः=गुरुत्वं. २७ सरस्वता=स-
 मुद्रेण. २८ सहासिका=सहवासः २९ प्रतीच्छति=करोति. ३० शीतलितैतदंतरा=शीत-
 लिमेतस्य अंतरं यया सा.

सुखस्य रूपांतरमेव मूर्च्छितश्चिरस्य निद्रामथ गच्छतः स्म तौ ॥ ९० ॥
 प्रभातकाले प्रथमप्रबुद्धया विचुंब्यमाने स्फुटमानने तथा ॥
 प्रबुद्धवानप्ययमप्रबुद्धवच्चिराय शेते स्म सुखानुभावुकः ॥ ९१ ॥
 विहाय शय्यां कथमप्युदंचति प्रभाकरे केलिगृहाद्विनिर्गति ॥
 नृपेण पश्चादुपगम्य सत्वरं निर्वर्त्य सा द्वारि विचुंबिता चिरं ॥ ९२ ॥
 विलोककेशावलिर्कीर्णमाल्यकं कृशांगरागं करजत्रणाकितं ॥
 बभूव तस्याः परिमर्दविश्लथं मुदे सखीनां वपुरनैवैर्मुखं ॥ ९३ ॥
 वियुक्तिरावश्यककर्मकालिकी तयोरभूत्केवलमेकभावयोः ॥
 अवापतुस्तावत् एव दंपती नवं नवं प्रीतिभरं समागमे ॥ ९४ ॥
 मियः कृतस्वैरकयारसामृतैः पुराणकाव्यादिविलोकनैरपि ॥
 सुजातसंगीतमुखाभिरप्युभौ कलाभिरेतौ दिवसानि निन्यतुः ॥ ९५ ॥
 इत्थं तयोर्विहरतोरितरेतरेण स्वच्छंदमेव गणरात्रमतीतमासीत् ॥
 उद्वेलमन्थविलासजलाशयोद्यद्बीचीवशंवदद्दुर्बुद्धोरजस्रं ॥ ९६ ॥
 आरामे रमणीयपादपल्लतानैरंतरीबंधुरे ।
 सानंदं सरसीषु सारसैवनीसौरभ्यरम्यास्वपि ॥
 क्रीडाशैलशिरस्सु शेखरशिलासंस्तंभिताभोधरे ।
 प्वन्यत्रापि मनोहरेषु स तथा रेमे यथावाञ्छितं ॥ ९७ ॥
 इति श्रीरामचरितकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तदनु भूदनुभूरिपुनायकं सहितमाहितमानैनयानया ॥
 सरसमारसमानमुपास्त तं कृतरसा तरसा ततिरार्तवी ॥ १ ॥
 प्रथममास मधुमधुपांगनामधुरगानानिदानसमृद्धिमान् ॥
 प्रमदकोकिलकोमलकौंकलीविलसितालसिताखिलमानसः ॥ २ ॥
 स कृतमालतमालवनावलिस्फुटसमीरसमीरणमैक्षत ॥
 अतिरसेन रसेनैसुतो मधुं विमततामततामतिभीषणः ॥ ३ ॥
 चपलपल्लवचंपकपंजरी पथिकमानसपल्लवकुंजरी ॥
 विलसति स्म विलासवती दवानलसमा लसमानशिखावलिः ॥ ४ ॥
 सुकृतभागयमेकतमः परं वनतरुस्तबकेषु विकासिषु ॥
 अनुबभूव नयोलिनात्मकभ्रमरपामरपातकृतां व्यथां ॥ ५ ॥

३१ मूर्च्छितः=वर्धमानस्य. ३२ अहर्मुखं=प्रातःकालः ३३ सारसं=कमलं. ३४ भूद-
 नुभूरिपुनायकः=भूमिद्रः ३५ आहितमानरया=छतादनया. ३६ मारः=मदनः ३७ आर्तवी=
 क्रतुसंबन्धिनी. ३८ मधुः=वसंतः ३९ काकली=शब्दः ४० रसेनः=पृथ्वीपतिः

अचिरशैशिरविक्रमशोषिता कमलिनी करह्रीटकशोषिता ॥
 अजनि तत्र नवीनदलोल्लसद्विमलकोमलकोरकभूषिता ॥ ६ ॥
 प्रवसति प्रणयैवसथे कथं श्वसिति बालवधूरिति दुःखिता ॥
 उचितमेतादिह स्फुटितांबुजा वननदी न न दीर्घमसिधसत् ॥ ७ ॥
 नवरसालंदलावलिपावके भ्रमदालित्रजधूमसमाविले ॥
 परभृताहुतिमाधित माधवः सुनयनाऽऽनयनाय विलासिनां ॥ ८ ॥
 कलकलः कलकंठमुखोद्गतः श्रवणगोचरभावमनायै यैः ॥
 निजवधप्रसितैस्य चमूकृतध्वनिरमानि रम्यतनयस्य तैः ॥ ९ ॥
 विधृतनैकविधार्गैर्मवेदिताः सुमनैः खलु माधवैर्वपोषिताः ॥
 पदमकुर्वत यामियमुन्मधुद्रवसुधा वसुधासुरभूरभृत् ॥ १० ॥
 निजविलोचननीरैरुहार्पणादतिरसस्तिमितैरिह कैर्जनैः ॥
 कुसुमबाणसंखेन सुखासितं विपिनमापि न मानमनेहसा ॥ ११ ॥
 तरुणपल्लवताम्रपुटे स्थितं मकरकेतनलिंगमिवालिनं ॥
 अभिषिषेच मरंदरसामृतैर्नवलता बलतौपनरत्नम् ॥ १२ ॥
 बहलसौरभरंजितदिङ्मुखा बकुलशाखिलताप्रतिकामिनः ॥
 अतनुताऽऽगतषट्पदपेशलस्वनमिता नमिता वरवर्णिनीः ॥ १३ ॥
 सुरभिलानिलसंहितैर्वेषैषु वनलता वनिता च महोदयम् ॥
 विदधतुर्गुणपत् सकलं जगद्वशयितुं शयितुं दयितेन च ॥ १४ ॥
 महिषपत्रकलत्रैरिह्रिवं मरुतमाश्रु निपीय वियोगिनः ॥
 तदनुमेलन एव निरायतं श्वासितमासितमात्मनि तत्पजुः ॥ १५ ॥
 इति मधौ वनसीमानि जंभिते प्रियतमासहितः स तु तच्छ्रूयं ॥
 अनुभवन्नातिपेशलतानिधिश्चिरमतोऽरमतोदितकौतुकः ॥ १६ ॥
 भ्रमरयैवतगानलयीभवत्परभृतैर्नकनादिनि कानने ॥
 मलयमारुतचारुतमाधुतव्रंततिसंततिसंभृततांडवे ॥ १७ ॥
 इतरैर्पुष्टवधूमुखखंडितस्खलितपल्लवमंडितभूतले ॥
 सकलदिकूतटगाहिसुगंधितावमनवामनवागगशोभिते ॥ १८ ॥

११ करहाटकशोषिता=कंदावशिष्टा. १२ प्रणयावसथः=प्रियः १३ श्वसिति=जीवति. १४
 रसालः=आघ्रः १५ प्रसितः=आसक्तः *रमातनयः=मदनः १६ आगमः=शास्त्रं वक्ष्य. १७
 सुमनसः=देवाः पुष्पाणि च. १८ माधवः=विष्णुर्वसंतश्च. १९ नीरहं=कमलं. ५० कुसुमबा-
 णसखः=वसंतः ५१ अनेहसा=कालेन. ५२ लिंगं=चिह्नं. ५३ बलतापनः=हंघ्रः ५४ सं-
 हितः=कृतः ५५ वेष्युः=कंपः ५६ महिषपत्रककलत्रहरितः=दक्षिणादिक्. ५७ पेशलता=सौ-
 दर्यं. ५८ आनकः=कुंदुभिः ५९ ध्रुतः=कपितः ६० व्रततिः=वह्ती. ६१ इतरपुष्टः=कोकिलः

निजसखोदयदर्पितमन्यद्विगुणिताधरपानरसावुभौ ॥
 करुणसंचयनिर्वृतिर्भौपतुश्चिरतरं रतरंहसि निःसहौ ॥ १९ ॥
 अशुचिता यदि कोलिवने कथं शुचिरसौ विहरिष्यति भूपतिः ॥
 तदुपयातु भवानिति किं ततः शुचिरवाचि र्वाचिर्तैषटपदैः ॥ २० ॥
 भजतिर्कल्पमिर्नः प्रतिपद्य यं सदृशतामदसीयभुजोष्मणः ॥
 उदभवत् स शुचिः पुरतस्ततो नरपतेरपते जितविद्विषः ॥ २१ ॥
 अजनि तस्य पुरः खलु माधवः सुमनसैर्मुदयस्य विधायकः ॥
 प्रियतमावियुजां किमतः शुचिं गदममंदममन्यत मानसं ॥ २२ ॥
 अवरजोपि यदि प्रबलो भवेत् परिभवाय नृणामिति दर्शयन् ॥
 अधिकजृम्भणभाजि ततः शुचेः सपदि संपदि संकुचितो मधुः ॥ २३ ॥
 विपिनराजिवधूकचभारतामुपगतोऽय कपीतनपादपः ॥
 मरकतोपलरेणुसमैः सुमैरुदलसदलसत्कुसुमैर्धैः ॥ २४ ॥
 अविभरुः कलिका नवमल्लिका जलधिर्नोपैहता इव मुक्तिकाः ॥
 प्रसभमत्र निपीय निजोष्मणा भुवि गता विगता विदधत्यपः ॥ २५ ॥
 तपैर्मतौ तपनोपि निजातपैरविरतं तपति स्म जगन्ध्रयं ॥
 अपि ततिः पततां तृषिता भृशं रुदितमादितमानितवारिदा ॥ २६ ॥
 अजनि चित्रमिदं मदनोष्मणा विहितसंज्वरमब्जदृशां हि यत् ॥
 उरसिजद्वयमूष्मभूतो भृशं वरतनोरतनोदतिनिर्वृतिं ॥ २७ ॥
 वसुमैतामपि मार्धवैवल्लभां विरहिताममुना ह्यतपतपः ॥
 मृगदृशः पुनरिष्टावियोगजज्वरवतीरैवैतीति तु का कथा ॥ २८ ॥
 दिनमुखेष्वपि दिक्षु सुदुःसहं किरति तत्र रवौ किरणव्रजं ॥
 सलिलखेलनमेव ततः प्रियैः सततमातत मानवतीजनः ॥ २९ ॥
 नरवरोपि निषेवितुमागतं परिसरोपवनोपहितश्रियं ॥
 सदकरोदुमेनमुदारधीरसदृशः स दृशः पदवीं नयन् ॥ ३० ॥
 मलयजद्रवसारविलेपनद्विगुणशीतलभावसुगंधिना ॥
 विधृतमोदमरस्त स संततं स्तनयुगेन युगेव मृगोदृशः ॥ ३१ ॥
 परिलसत्तृणशून्यमताल्लिकोपरिमलावहमारुतसेवितः ॥

६२ करणसंचयः=इंद्रियसमूहः ६३ निर्वृतिः=सुखं. ६४ अशुचिता=ग्रीष्माभावात् अ-
 पवित्रता च. ६५ शुचिः=ग्रीष्मः ६६ रवाचितः=शब्दयुक्तः ६७ भजतिकल्पं=हृषद् भजति.
 ६८ इनः=सूर्यः ६९ सुमनसां=देवानां पुष्पाणां च. ७० गदः=रोगः यादव विशेषश्च.
 ७१ कुसुमंधयः=भ्रमरः ७२ उपहृताः=उपायनीकृताः ७३ तपक्रतुः=ग्रीष्मः ७४ वसु-
 मती=पृथ्वी. ७५ माधवः=वसंतः कृष्णश्च. ७६ अवति=रक्षति. ७७ मलयजं=चंदनं.
 ७८ तृणशून्यं=मल्लिका. ७९ मताल्लिका=प्रशस्ता.

वर्गणीदारांस सूचना.

१. काव्येतिहास-संग्रहाचा आज कोणता अंक आपणांकडे येत आहे हें सांगणें नको. तथापि बऱ्याच गृहस्थांकडून वर्गणी येणें राहिली आहे; असें त्यांचे हिशेबावरून समजतें. जूनमध्ये अशा गृहस्थांकडे बिलें गेलीं आहेतच. तेव्हां त्याप्रमाणें आपल्या बाकीचा निकाल करून टाकण्याची मेहरबानी त्यांनीं करावी, म्हणजे उभयतांही हितकारक आहे. सुज्ञांस विशेष लिहिणें नको.

२. मनीआर्डर अगर एजंट्यांकडे वर्गणी भरल्यावर आमचेकडे एक कार्ड पाठवावी. असें केल्यानें हिशेब वेळच्या वेळेस समजण्यास बरें उत्तें. हे विनंती.

का० १ गवस्थापक.

सूचना.

(१) सन १८७८ पासून तों सन १८८३ अखेर पर्यंत ज्यांस अंक पाहिजे असतील त्यांनीं दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांकडे रवाना होतील. फुटकळ अंकांस ४८६ प्रमाणें पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खाली लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोचेल.

- रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए., प्रोफेसरमुंबई.
 ,, ,, शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए.बडोदे.
 ,, ,, जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायस्कूलठाणे.
 ,, ,, सावळाराम माधव चिटणीस सायेरइंदूर.
 ,, ,, वामन दाजी ओकनागपूर.
 ,, ,, रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा० हायस्कूल बेळगांव.
 ,, ,, गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ. मा. रा० हायस्कूल कोल्हापूर.
 ,, ,, परशुराम भिकाजी भाटये वकीलरत्नामिरी.
 ,, ,, त्रिंबक केशव परचुरे हेडमास्तर.अल्लीबाग.
 १०५, विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए.उमरावती.
 ,, ,, अण्णाजी रामचंद्र आत्रे हे० मा० हा०मिरज.
 ,, ,, रामचंद्र बळवंत खांडेकर, प्रायव्हेट सेक्रेटरी
 नि॥ श्री० आपा साहेब आग्ने सरकार.....आल्हेर.
 ,, ,, गोविंद नारायण केळकर बी. ए. हायस्कूल,पुणे.

(३) हें पुस्तक सर्वास घेण्यास सुलभ पडायें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ४६ मागाहून ५ रुपये ४८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें शाल्यास तों अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ४४६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, यांस आलीबाग जि० कुलाबा या पत्त्यावर ठेवावा.